

Marcus Terentius Varro

Een groot geleerde met gevoel voor de praktijk

Hetty van Rooijen-Dijkman

In september 1974 kwam in Rieti (het oude Reate), 75 km ten noordoosten van Rome, een internationaal gezelschap geleerden bijeen om het feit te herdenken dat er tweeduizend jaar waren verlopen sinds de dood van Marcus Terentius Varro.¹ De diverse bijdragen aan dat congres geven een goed beeld van het uitzonderlijke fenomeen dat Varro al voor zijn tijdgenoten was. Hij kreeg bij die gelegenheid ook een standbeeld, met een opschrift dat aan Augustinus (*De Civitate Dei* VI 2) was ontleend: *Vir doctissimus undecumque Varro* ('Varro, de grootste geleerde ter wereld').

De eeuwen door is Varro geroemd om zijn ongelooflijke kennis, die haar neerslag vond in meer dan zeventig werken (met een omvang van ruim zeshonderd boeken) over onderwerpen op het terrein van taal en literatuur, geschiedenis en oudheidkunde, filosofie en allerlei vakwetenschappen; ook schreef hij biografieën en satiren. Elke ontwikkelde Romein benutte Varro's werken als een encyclopedie. Augustinus zegt van hem (*Civ.* VI 2):

hij heeft zoveel gelezen dat men zich afvraagt waar hij tijd vandaan haalde om iets te schrijven, en hij heeft zoveel geschreven dat we ons nauwelijks kunnen voorstellen dat iemand dat allemaal had kunnen lezen...

In de lijn van deze uitspraak zou men geneigd zijn te denken dat Varro zich op jeugdige leeftijd in zijn studeervertrek heeft teruggetrokken en daar heel zijn lange leven (116–27 v.Chr.) naarstig heeft doorgewerkt,

zonder zich iets aan te trekken van alle onrust en oorlog in de 1ste eeuw v.Chr. Maar zo was het niet. Hij stond Pompeius als kundig en moedig militair terzijde, en kreeg daardoor ook met Caesar te maken. Met Cicero kwam hij door de burgeroorlog eveneens nader in contact.

Ondanks zijn opmerkelijke leven en nog opmerkelijker werk is Varro in wat bredere kring nauwelijks bekend. Daarom wordt hieronder het een en ander verteld over zijn leven, speciaal over zijn contacten met Pompeius en met Cicero, en over zijn vele werken en de invloed die daarvan uitging.

Varro's leven

Volgens Augustinus werd Varro in 116 in Rome geboren en grootgebracht, vermoedelijk in een welgestelde familie uit de riddersstand. Enkele mededelingen van hemzelf wijzen op een sobere opvoeding. Zijn opleiding kreeg hij onder andere bij de stoïsche grammaticus en oudheidkundige Aelius Stilo. Ook studeerde hij in Athene bij de platonist Antiochus van Ascalon. Zijn werk vertoont invloed van diverse filosofische scholen.

Over de eerste veertig jaar van Varro's leven weten we heel weinig. Vóór het jaar 90 bekleedde hij de functie van *triumvir capitalis*: hij was lid van de commissie van drie man die toezicht hield op de openbare orde. Van het begin van zijn schrijversloopbaan weten we alleen dat het geschrift *De antiquitate litterarum* ('De oudste literatuur') vóór 86 moet worden gedateerd. Vanaf de late jaren tachtig verschenen zijn Menippeïsche Satiren, satirisch commentaar op de

Romeinse maatschappij en haar uitwassen in een mengvorm van proza en poëzie.

Hij was stafofficier van de tien jaar jongere Pompeius in Spanje (77–72), in de oorlog tegen de piraten (67) en mogelijk in die tegen Mithridates (66–63). Daartussen bekleedde hij civiele functies: in 70 was hij volkstribuun, enkele jaren later praetor. In 59 maakte hij deel uit van de commissie van twintig man die Caesars revolutionaire landwet uitvoerde.

Over de volgende tien jaar van zijn leven is niets bekend. Vermoedelijk trok hij zich terug uit de politiek en werkte hij onder andere aan zijn grote werk over niet-religieuze oudheden: *Antiquitates rerum humanarum*. Hij bezat enkele landgoederen, in elk geval in Reate, Tusculum en Casinum.

In de crisis van de burgeroorlog tussen Pompeius en Caesar, in 49, kwam hij als Pompeius' plaatsvervanger in Zuid-Spanje tegenover de succesvolle Caesar te staan. Machteloos door ontrouw van steden en troepen droeg hij Caesar de provincie orde-lijk en zonder bloedvergieten over en begaf zich naar Pompeius in Griekenland, waar ook Cicero na lang aarzelen was aangekomen. Varro en Cicero namen niet deel aan de beslissende slag bij Pharsalus in 48, en verzoenden zich na Pompeius' nederlaag en dood al snel met Caesar. Deze toonde zich tegenover beiden welwillend en vriendschappelijk. Hij gaf Varro bezittingen terug die door Marcus Antonius eigenmachtig waren geconfisqueerd, en gaf hem bovendien een eervolle opdracht: het verzamelen van Griekse en Latijnse geschriften als basis voor de eerste openbare bibliotheek in Rome.

Na de moord op Caesar in maart 44 en de onrust die volgde kwamen zowel Varro als Cicero op de proscriptielijst van Marcus Antonius te staan. Dat betekende voor Cicero het einde van zijn leven (december 43), maar Varro werd door een vriend gered. Weliswaar werd zijn bezit geconfisqueerd en gingen nog ongepubliceerde werken in vlammen op, maar later werd hij (door Octavianus?) in staat gesteld verder te wer-

ken. De stroom van zijn publicaties ging voort, totdat hij in 27 tijdens het schrijven stierf, bijna negentig jaar oud.

Varro en Pompeius

Pompeius schonk Varro na de piratenoorlog wegens zijn moedig optreden de *corona rostrata*, een hoge onderscheiding voor de man die als eerste een vijandelijk schip enterde. Maar Varro was voor Pompeius veel meer dan een kundig militair. Hij was ook een geleerde metgezel, die hem desgewenst van informatie op allerlei terreinen kon voorzien. Naar aanleiding van het verblijf in Spanje schreef Varro zijn *Ephemeris navalis ad Pompeium*, een 'scheepsdagboek' over navigatiekunst en meteorologie. En toen Pompeius in 70 voor de eerste keer consul werd, had hij zo weinig ervaring met binnenlandse politiek dat hij Varro om een handleiding vroeg voor zijn optreden in de senaat. Deze *Eisagogikos ad Pompeium* ging al tijdens Varro's leven verloren (bij de brand?), maar Varro vond hem belangrijk genoeg om de inhoud in een later werk opnieuw onder de aandacht te brengen. We weten dit dankzij Gellius (*Noctes Atticae* XIV 7), die bovendien een uitvoerig overzicht geeft van de inhoud. Varro zette onder andere voor Pompeius uiteen welke magistraten bevoegd waren om de senaat bijeen te roepen of een veto uit te spreken, en op welke plaatsen en tijdstippen een wettig senaatsbesluit tot stand kon komen. Hij behandelde de juiste dagen voor een senaatszitting, de bijbehorende offers en auspiciën, de volgorde van de onderwerpen (eerst de goden, dan de mensen), de volgorde van het consulteren van de senatoren en een boete voor absentie in bepaalde gevallen. Pompeius wist wat hij deed, toen hij Varro als leidsman in deze zaken nam.

Van Varro is ook een werk bekend met de titel *Legationum libri* III. Over de inhoud weten we niets en het wordt op twee manieren opgevat: als een autobiografisch werk over de perioden waarin hij als Pompeius' staf-officier (*legatus*) fungeerde of – in de lijn van

de twee vorige geschriften – als een handleiding over alles wat met de functie van legaten te maken heeft.

In 60 deed het optreden van het driemanschap Pompeius-Crassus-Caesar in Rome heel wat stof opwaaien. De actie van Pompeius en Crassus om Caesar aan het consulaat te helpen en via hem de omstreden landwet door te zetten wekte veel verzet in senatoriale kringen. Cicero, die nog overmoedig was door zijn succesvolle consulaat van 63, uitte openlijk kritiek, wat hem enkele jaren later duur te staan zou komen. Maar hij was niet de enige, er verschenen diverse politieke pamfletten. Van Varro verscheen een geschrift *Trikaranos*, ‘Drie-kop’, waarover verder niets bekend is. De titel nam hij over van een Grieks polemisch geschrift en het is vrijwel zeker dat hij zich tegen het driemanschap keerde. Het heeft dan ook vaak verbazing gewekt dat dezelfde Varro, zoals gezegd, het jaar erop als commissielid meewerkte aan de uitvoering van Caesars wetten voor landverdeling. (Dat land was overigens in eerste instantie bestemd voor Pompeius’ veteranen, die mogelijk ook onder Varro hadden gevochten!)

In de zorgwekkende situatie van 49 deed Pompeius weer een beroep op Varro: hij verzocht hem samen met Afranius en Petreius als zijn legaat in Spanje op te treden. Varro stemde toe, op 67-jarige leeftijd. Hoe het hem in Spanje verging, is hierboven ook al even vermeld. Caesar brengt zelf in zijn *Bellum Civile* II 17–21 verslag uit van de gang van zaken. Na nederlagen van Afranius en Petreius raakte Varro in Zuid-Spanje steeds meer geïsoleerd. Bovendien kozen steden en zelfs een heel legioen Caesars zijde. Varro maakte een nuchtere keuze, om bloedvergieten te voorkomen. Hij droeg de provincie aan Caesar over en vertrok naar Pompeius in Griekenland.

In Pompeius’ kamp in Griekenland heerste een agressieve stemming tegen aanhangers van Caesar (‘landverraders’). Verder leidde men een zorgeloos bestaan en militaire discipline was ver te zoeken. Cicero

had er later heel wat over te zeggen tegen zijn beste vriend Atticus en hij uitte in 49/48 ook ter plaatse zijn kritiek. En Varro? We weten uit latere brieven van Cicero twee dingen over hem: hij had zijn boeken bij zich en werkte gewoon door, én hij werd net als Cicero door de Pompeianen met argwaan bekeken. Cicero zou hem begin 46 uit Rome schrijven (*Epistulae ad familiares* IX 1):

Je moet weten dat ik me na mijn terugkeer in de Stad met mijn oude vrienden, dat wil zeggen met mijn boeken, verzoend heb. (...) Ze vergeven me, ze nodigen me uit tot onze vroegere omgang en zeggen dat jij wijzer bent geweest dan ik, omdat jij die omgang niet gestaakt hebt.

En in juni 46 (*Fam.* IX 7):

Ik weet dat we allebei steeds heel treurig waren toen we dat vreselijke onheil voor ogen hadden: de ondergang van een van beide legers en zijn aanvoerders, maar nog meer wanneer we beseften dat het allergrootste onheil de overwinning in een burgeroorlog was. Ik vreesde die ook van degenen bij wie we ons hadden aangesloten [Cicero doelt op de Pompeianen]. Want ze uitten wrede dreigementen tegen degenen die thuis bleven, en jouw <vredezame> gezindheid was bij hen even gehaat als mijn woorden <voor de vrede>.

Maar Caesar overwon. Cicero wachtte anderhalf jaar op hem in Brundisium en werd toen door Caesar bij diens terugkeer in Italië hartelijk begroet. Waar Varro aanvankelijk bleef is niet bekend. Maar in 47 droeg hij Caesar in diens functie van *pontifex maximus* zijn *Antiquitates rerum divinarum* op, de pendant op religieus terrein van de *Antiquitates rerum humanarum*. Caesar beantwoordde zijn gebaar met de reeds genoemde opdracht voor een openbare bibliotheek in Rome. Door de moord op Caesar in 44 zou dit plan voorlopig geen doorgang vinden. Asinius Pollio zou het in 28 realiseren, en

de toen hoogbejaarde Varro was de enige die al bij leven een beeltenis in de bibliotheek kreeg.

Varro schreef overigens ook een werk *De Pompeio libri III* met onbekende inhoud en op een onbekend tijdstip. Het is niet onwaarschijnlijk dat hij daarmee de nagedachtenis wilde eren van een man met wie hij op het hoogtepunt van zijn loopbaan nauw had samengewerkt.

Cicero en Varro

Cicero was net als Pompeius tien jaar jonger dan Varro. Beiden waren zij republikein, en vervuld van liefde voor Rome's tradities en cultuurgoed. Men zou dan ook verwachten dat ook zij al vroeg bevriend waren. Dat was niet het geval. In de brieven aan Atticus duikt Varro's naam pas op wanneer Cicero in 59 zijn voorspraak bij Pompeius nodig heeft. Atticus was niet alleen met Cicero maar ook met Varro bevriend, en moest als tussenpersoon optreden.

Cicero liet Atticus in augustus/september 59 enkele malen weten dat Varro hem een genoegen deed. Maar kort daarop klonk hij anders (*Att.* II 25.1):

Wanneer ik een van je vrienden tegenover jou prijs, zou ik wel willen dat hij van jou hoort dat ik dat gedaan heb. Je weet dat ik onlangs aan je schreef dat hij mij een genoegen deed, niet omdat hij dat deed, maar opdat hij dat deed. Hij is immers een wonderlijk heerschap (*mirabiliter moratus*), zoals je weet, 'vol kronkels, nergens ... <normaal maar alles verdraaiend>'. Maar we houden het voorschrift in gedachten: 'van machthebbers ... <moet men de dwaasheden verdragen>'.²

Toen Cicero kort daarop gedwongen werd in ballingschap te gaan naar Griekenland en een actie op touw werd gezet voor zijn spoedige terugkeer, deed Varro daaraan mee, zoals uit enkele brieven blijkt. Cicero keerde in de zomer van 57 terug.

In de jaren daarop schreef Cicero zijn werken *De oratore* (dat in 55 verscheen) en

De re publica (gepubliceerd in 51). In een brief van mei 54 vroeg hij Atticus of hij tijdens diens afwezigheid toegang tot zijn boeken kon hebben, vooral die van Varro: hij moest die gebruiken voor het werk waaraan hij bezig was (dus waarschijnlijk *De re publica*). Vond Atticus zelf op dat moment de ene dienst de andere waard of kreeg hij een verzoek van Varro? Hij vroeg Cicero of Varro in dat laatste werk een rol mocht spelen. Cicero antwoordde begin juli 54 (*Att.* IV 16/17.2):

Varro, over wie je me schrijft, zal ergens worden ingevoegd als er gelegenheid is. Maar je kent de stijl van mijn dialogen: ik kan alleen laten spreken over bekenden van de deelnemers aan de gesprekken. Misschien in een van de voorwoorden.

In de bewaarde fragmenten van *De re publica* is er niets van te vinden. Waarschijnlijk moest Varro nog negen jaar wachten (zie onder).

Vijf jaar later was het burgeroorlog. Na Pompeius' nederlaag en dood en de verzoening met Caesar schreef Cicero Varro in de eerste helft van 46 een reeks brieven (*Fam.* IX 1–8). Hijzelf was in Rome, Varro verbleef ergens buiten de stad. Caesar bevocht intussen in Afrika de Pompeianen en behaalde daar op 6 april 46 een eclatante overwinning.

Uit de brieven is duidelijk dat de crisis in Griekenland Varro en Cicero dichterbij elkaar had gebracht. Ze hoopten beiden nog op een overwinning van de republikeinen, op een beknotting van de macht van Caesar. De overwinning in Afrika sloeg die hoop de bodem in. Cicero lijkt steun te zoeken bij Varro. Ze verkeerden beiden in een moeilijke positie. Sinds ze zich in Griekenland niet van harte achter de Pompeianen hadden geschaard, werden ze door beide partijen als afvalligen beschouwd. Varro verbaasde zich erover dat Cicero in Rome bleef. Cicero gaf zijn redenen: hij

wilde niet de indruk wekken bang te zijn of de aanblik van bepaalde mensen niet te kunnen verdragen.

Een maand na zijn overwinning was Caesar op weg naar Italië. Cicero schreef Varro eind mei uit Rome:

Ik dineerde bij Seius, toen ons beiden een brief van jou werd bezorgd. Ja, het lijkt me nu tijd te zijn. Want wat mijn eerdere intriges betreft, ik zal mijn boze opzet onthullen: ik wilde je ergens in de buurt hebben voor het geval iets heilzaam gebeurde, en dan: 'met zijn tweeën...!' Maar nu alles afgelopen is, moeten we niet aarzelen: met man en paard vooruit! (...) Wat je vraag betreft: 'Wanneer, waarlangs, waarheen?': we weten nog niets. (...) Menigeen denkt dat hij via Sardinië komt. (...) Ik denk eerder dat hij via Sicilië zal komen. (...)

Hoewel Cicero in bedekte termen schreef, lijkt duidelijk dat zowel Varro als Cicero nu hun reserves tegenover Caesar en de zijnen opgaven en Caesar bij zijn glorieuze terugkeer in Italië wilden begroeten.

In zijn laatste brief aan Varro (voorzover wij weten) behandelde Cicero nog eens uitvoerig de hele situatie sinds het begin van de burgeroorlog. De passage over hun houding in Griekenland en de reactie van de Pompeianen is hierboven al geciteerd. Verderop schreef hij:

Ik heb je altijd voor een groot man gehouden maar vooral nu, omdat je in deze stormachtige tijden bijna als enige in de haven bent en de grootste vruchten van je geleerdheid plukt (...). Ik voor mij beschouw deze dagen van jou op je buiten in Tusculum als een leven <in ware zin> en zou graag alle macht aan ieder ander overlaten om zo te mogen leven, zonder storing van buitenaf. Ik volg zoveel mogelijk je voorbeeld en zoek het liefst rust bij onze studiën (...).

Maar Cicero zou in september 46 weer in de senaat verschijnen om een pleidooi te houden voor zijn vriend en Caesars vijand Marcellus (de rede *Pro Marcello*). Varro,

intussen 70 jaar, was bezig aan een groot werk en had Cicero beloofd dat hij het aan hem zou opdragen.

In juni en juli 45 speelde Varro weer bijna dagelijks een rol in brieven van Cicero aan Atticus (*Att.* XIII 24 vv.). Het ging over de opdracht van Cicero's *Academica* aan Varro. Atticus lijkt te hebben geschreven dat Varro al zo lang iets van hem te goed had. Cicero wees erop dat Varro hem al twee jaar geleden de opdracht van een heel mooi werk van groot gewicht had toegezegd. 'Er zijn nu twee jaar voorbij waarin die Callippides hard rennend nog geen el is opgeschoten.' Intussen had hij *De finibus* al aan Brutus beloofd, dus nu zou hij de *Academica* maar naar Varro omwerken.

Een dag later (??) deelde hij mee dat hij de *Academica* had omgewerkt, en van twee boeken op vier had gebracht. Hij was zelf heel tevreden over het resultaat. Atticus had de oude versie helaas voor niets gekopieerd, maar dat zou hij wel voor lief nemen, nietwaar?³ De volgende dag:

Wil je alsjeblieft goed overwegen of je ervoor bent dat ik Varro stuur wat ik geschreven heb? Trouwens, het gaat jou ook aan, want ik heb jou als derde spreker aan de dialoog toegevoegd. De namen zijn al aangebracht, maar ze kunnen nog weggehaald of veranderd worden.

Dit soort vragen en opmerkingen werd nog enkele dagen herhaald. Rond 1 juli liet Cicero weten:

Ik heb zo'n haast om op jouw suggestie aan Varro te sturen wat ik heb geschreven, dat ik het al naar Rome heb gestuurd om het te laten kopiëren. Je zult het meteen hebben, als je wilt. Ik heb de kopiïsten geschreven dat de jouwe de kans moeten krijgen om te kopiëren als ze willen. Houd het werk wel bij je totdat ik je zie.

Ook dit herhaalde Cicero enkele keren: hij had aarzelingen, wilde eerst Atticus zien,

en zou dan, met Atticus' goedgevinden, het boek aan Varro sturen.
Weer een paar dagen later:

We hadden het over Varro. Als je van de duivel spreekt... Hij kwam me opzoeken, en wel op zo'n tijdstip dat ik hem moest laten blijven [voor het eten]. Maar ik heb niet direct zijn mantel gescheurd.

Na enkele dagen naderde het boek voor Varro zijn voltooiing. (Atticus had het intussen gezien.) Alleen de fouten van de kopiisten werden nog weggehaald. De volgende dag:

Wat moet ik je over Varro antwoorden? Je hebt vier banden tot je beschikking. Doe ermee wat je wilt, ik vind alles goed. Ik 'vrees de Trojanen' niet, waarom ook? Ik was meer bezorgd hoe hij het zou opnemen. Maar nu jij dat op je neemt, leg ik me rustig op mijn andere oor.

De volgende dag:

Waarom doe je nu zo angstig, omdat ik wil dat de boeken op jouw risico aan Varro worden gewijd? Als je ook nu nog bezwaar voelt, laat het me weten. Er is geen fraaiere werk. Ik ben voor Varro, vooral omdat hij het zelf wenst, maar hij is, zoals je weet, 'een geducht man, die snel zelfs een onschuldige zal beschuldigen'.⁴ Zo zie ik dikwijls zijn gezicht voor me terwijl hij klaagt, misschien wel omdat mijn standpunt in deze boeken in rijkere bewoordingen verdedigd wordt dan het zijne, wat waarachtig niet het geval is. (...) Maar ik heb wel enige hoop dat het werk Varro bevalt, en aangezien ik onkosten heb gemaakt en het beste papier heb genomen, heb ik er geen bezwaar tegen dat dat zo blijft. Maar nog eens, het gebeurt op jouw risico.

Twee dagen later:

Je zult het werk dus aan Varro geven zodra hij komt. Dan is het al gebeurd, en je hebt geen

keus meer. Oei, als je eens wist wat voor risico je neemt! (...) Ik wil heel graag weten hoe het ermee staat.

Een week later:

Je hebt het dus gewaagd het aan Varro te geven! Ik ben benieuwd naar zijn oordeel. Maar wanneer zal hij het lezen?

Dat laatste horen we niet meer. Maar aangezien Varro Cicero zijn belangrijke werk *De lingua Latina* opdroeg, zal zijn oordeel niet slecht zijn uitgevallen.

De bovenstaande briefwisseling – Cicero weer eens het toppunt van onzekerheid – is een van de zeldzame mogelijkheden om een kijkje achter de schermen te nemen. Alleen Cicero's brieven aan Atticus geven zo'n kans, omdat hij daarin oprecht zichzelf was. Wanneer men alleen de *Academica* leest, zonder Cicero's brieven, krijgt men geen moment een vermoeden van Cicero's onzekerheid. Want de inleidende opdracht aan Varro is speels en zelfbewust, en in het begin van het werk (I 9) kreeg Varro uit de mond van zijn gespreksgenoot Cicero de mooiste lof te horen die hij zich kon wensen.

Cicero liet Varro in het voorafgaande betonen dat hij in zijn werken geïnteresseerde Romeinen stof had willen bieden die nog niemand had behandeld, namelijk aspecten van de Romeinse cultuur, en niet van de Griekse, waarover men elders kon lezen. Cicero antwoordde hem:

Het is waar wat je zegt, Varro. Want wij liepen en dwaalden als vreemdelingen rond in onze eigen stad, en jouw boeken brachten ons thuis, zodat we eindelijk konden beseffen, wie en waar we waren...

Varro als bewaarder van het Romeinse cultuurgood

Er is alle reden om aan te nemen dat het personage Varro in Cicero's *Academica* levensgetrouw werd getekend en van Cicero woorden in de mond gelegd kreeg die zijn standpunt zuiver weergaven. Cicero had veel ontzag voor Varro en vreesde zijn kritiek, zoals we gezien hebben. Bovendien hadden ze met elkaar over hun werk gesproken. Maar het belangrijkste is dat we genoeg over Varro's werken weten om te kunnen beseffen hoezeer Rome's verleden hem aan het hart lag.

Cicero denkt bij zijn lovende woorden zeker in de eerste plaats aan de reeds genoemde *Antiquitates rerum humanarum et divinarum*, in 50 boeken: 25 boeken *res humanae*, 16 boeken *res divinae* en 9 boeken samenvatting. Dankzij Augustinus kennen we de indeling van het hele werk, en een deel van de inhoud van de *res divinae*, waarop zijn kritiek zich richtte, niet zonder bewondering voor Varro's prestatie. *De Antiquitates*, meestal als Varro's hoofdwerk beschouwd, vormden een handboek met trefwoorden over alle mogelijke oudheden op profaan en sacraal terrein, ingedeeld naar namen (mensen, priesters), plaatsen, tijden en zaken (riten). Bij de *res divinae* voegde hij nog drie boeken over goden toe. Hij beperkte zich inderdaad tot Romeinse zaken.

Rond het jaar 43 (misschien heeft Cicero er nog van geweten, hij stierf in december van dat jaar), schreef Varro nog twee oudheidkundige werken. Zijn werk *De gente populi Romani*, waarvan Augustinus ook weer de meeste fragmenten (26 van de 38) overlevert, behandelde in vier boeken de herkomst en voorgeschiedenis van het Romeinse volk vanaf het ontstaan van de wereld. Pas in boek IV viel de stichting van Rome, die Varro in het derde jaar van de zesde Olympiade plaatste, dat wil zeggen in 754/3 v.Chr. Zijn datering werd de meest gangbare, en ook wij hanteren deze 'Varronische' datering.

Op dit werk sloot *De vita populi Romani*

aan, eveneens bestaande uit vier boeken. Het werd in 43 aan Atticus opgedragen en was een cultuurgeschiedenis van Rome in vier perioden, tot Varro's eigen tijd. Daarin vormde de fase van het eenvoudige boerenbestaan het hoogtepunt en trad verval in met de grotere welvaart en de daarmee gepaard gaande weelde en hebzucht.

Naast zijn liefde voor oudheidkunde en geschiedenis toonde Varro veel belangstelling voor het literaire verleden van Rome. Van zijn literair-historische werken moet in elk geval *De comoediis Plautinis* worden genoemd, waarin hij de echtheid vaststelde van de op Plautus' naam overgeleverde komedies, en de 21 stukken eruit lichtte die nog steeds aan Plautus worden toegeschreven. Hij hield overigens ook nog een aantal andere voor echt.

Een opmerkelijk historisch-biografisch werk waren de *Hebdomades vel De imaginibus* ('Zeventallen of Portretten') uit 39 v.Chr., vijftien boeken met zevenhonderd portretten van beroemde Grieken en Romeinen op cultureel en politiek terrein. Het is het eerste ons bekende geïllustreerde Romeinse boek. De portretten gingen vergezeld van een epigram en een korte levensbeschrijving.

Op taalkundig gebied publiceerde Varro een reeks werken, waarvan het aan Cicero opgedragen *De lingua Latina* zijn hoofdwerk was. Van de 25 boeken zijn boek 6–10 bewaard. Het was een handboek zonder literaire pretenties, een systematische en wetenschappelijke behandeling van de herkomst van het oude Latijn, bestemd voor een kleine kring. Na uitvoerige aandacht voor (in hedendaagse ogen vaak nogal vreemde) etymologie, woordenschat en taalverschijnselen werden in de boeken 11–25 de vormleer en zinsbouw behandeld.

In Cicero's *Academica* betoogt Varro weliswaar dat hij de Griekse filosofie niet zijn arbeidsterrein acht, maar hij wijst er ook op dat zijn Menippeïsche Satiren (*illa vetera*: dat oude werk van me) wel degelijk een filosofische inslag hebben en met al hun scherts de lezers het een en ander willen

leren. Van de honderdvijftig satiren kennen we negentig titels en zeshonderd fragmenten, die weinig houvast bieden voor reconstructie van de satiren. Ze haakten in op de actualiteit en prezen doorgaans de goede oude tijd, waarin men nog zonder luxe en hebzucht leefde en de traditie van de voorvaders in ere hield.⁵ De satiren ontstonden waarschijnlijk tussen 80 en 60.

Of Cicero's *Academica* invloed op Varro's keuze van onderwerpen heeft gehad, valt moeilijk vast te stellen. Het is wel een feit dat – opnieuw dankzij Augustinus – van hem een werk *De philosophia* is overgeleverd, dat zich concentreert op de vele visies op het hoogste goed van de diverse filosofische scholen. Ook is een titel *De forma philosophiae* overgeleverd, en schreef Varro een werk *De principiis numerorum* over de pythagoreïsche getallenleer.

Populair-wetenschappelijk waren de 76 boeken *Logistorici*, monografieën, vaak in dialoogvorm, met dubbeltitels: *Atticus de numeris*, *Catus de liberis educandis* ('Atticus over getallen', 'Catus over het opvoeden van kinderen', vergelijk ook van Cicero: *Cato de senectute*). Bij Varro ging het altijd om tijdgenoten en waren het mogelijk gelegenheidsgeschriften, die een onderwerp behandelden dat bij de genoemde persoon paste (Atticus was bankier, vandaar de getallen). Ze zijn vermoedelijk in de loop van een groot aantal jaren gemaakt.

Tot Varro's werken die aan een bepaald vakterrein gewijd waren, vaak met praktische inslag, behoort *De re rustica*, het enige werk dat volledig bewaard is. Varro schreef het in 39, bijna tachtig jaar oud, voor zijn vrouw Fundania die een landgoed had gekocht. Het werk is een rijke bron van informatie op het gebied van landbouw, veeteelt en het houden van kleinvee (kippen, vogels) en bijen. Tegenover slaven toont hij zich veel humaner dan zijn voorgangers op dit terrein, met name Cato.

Een laatste werk dat niet onvermeld mag blijven ontstond nog later, in 34/33 v.Chr. De *Disciplinae*, waarover we weinig weten,

waren vermoedelijk een handboek voor de *artes liberales*, de 'vrije kunsten', die een vaste canon zouden blijven voor het onderricht. Varro was misschien de eerste die deze canon vastlegde, maar hij was niet de enige bron voor latere tijden. Bij hem bestond de canon nog uit negen vakken: grammatica, dialectica, retorica, geometria, arithmetica, astronomia, musica, medicina en architectura. De laatste twee vakken verdwenen later uit de vaste reeks.

Met deze korte vermelding van Varro's belangrijkste werken moet hier worden volstaan. Het is ondoenlijk in dit bestek alle overgeleverde titels te geven, vaak van werken waarover we verder niets weten.

Varro's invloed in zijn tijd

In een recente dissertatie (Thomas Baier, zie bibliografie) is nagegaan in hoeverre invloed van Varro aantoonbaar is bij de grote auteurs van zijn tijd: Cicero, Horatius, Vergilius, Livius, en iets later Ovidius. Overal zijn sporen te vinden van Varroniaanse gedachten, zonder dat de naam Varro daarbij valt. Het ging deze auteurs dan ook niet om het vermelden van feiten uit Varro; zij verwerkten zijn gegevens op hun eigen manier en voor hun eigen doel. We hebben al gezien dat Cicero in Atticus' bibliotheek de boeken van Varro wilde raadplegen. Horatius en Livius kenden direct of indirect Varro's werken over de oorsprong van het Romeinse theater. Vergilius werd sterk beïnvloed door het verschijnen van Varro's *De re rustica*, zoals blijkt uit de tweede helft van zijn *Georgica*. Boek III maar vooral boek IV over de bijenteelt vertonen grote invloed van Varro. Ovidius benutte Varro vrij als bron voor zijn *Fasti*. En zo zal het met menige andere Romeinse literator en vakman zijn gegaan. Varro was de bron bij uitstek voor vrijwel elk vakgebied.

Dat wordt pas goed duidelijk bij latere auteurs die in werken van encyclopedische of anekdotische aard Varro's naam wel noemen. Plinius de Oudere doet dat in de 37 boeken van zijn indrukwekkende *Natu-*

ralis Historia (midden 1ste eeuw n.Chr.) bijna tachtig keer. Hij noemt en citeert Varro bij onderwerpen op alle mogelijke vakgebieden en verschaft ook biografische informatie over hem. Datzelfde is een eeuw later het geval bij Aulus Gellius in zijn *Noctes Atticae* ('Attische nachten', gevarieerde aantekeningen van allerlei aard). De Afrikaanse grammaticus Nonius (tussen de 2de en 5de eeuw), die rijkelijk citeert uit Romeinse auteurs, is onze grootste bron voor de Menippeïsche satiren: zijn citaten zijn afkomstig uit 86 van de 150 satiren. Augustinus is als belangrijke bron al enige malen genoemd. Hij had de werken van Varro blijikbaar nog tot zijn beschikking. Maar de directe kennis nam af en rond het jaar 600 lijken veel werken te zijn verdwenen.

Varro's faam leefde voort, ondanks de geringe, overwegend indirecte kennis van zijn werken. Zijn naam was een symbool voor geleerdheid. Zijn *De re rustica* was in Italië bekend sinds ongeveer de 13de eeuw, zijn *De lingua Latina* was zeker bekend aan Boccaccio en waarschijnlijk aan Petrarca. Deze laatste bekende overigens dat hij liever Cicero las dan Varro. Maar hij prees Varro uitbundig en noemde hem in zijn *Triumphus famae* (3, 38) 'Il terzo gran lume Romano': het derde grote licht van Rome, na Vergilius en Cicero. In een van zijn brieven (24, 6) loofde hij Varro om de twee kanten van zijn leven: hij was een man van wetenschap en van actie.

Bij het Varrocongres in Rieti waarmee dit verhaal begon vermeldde J. IJsewijn in zijn (Latijnse) voordracht een opmerkelijk blijk van Varro's faam in de 16de eeuw. De Zuid-Nederlandse humanist Justus Lipsius (1547–1606) schreef een Menippeïsche satire met de titel *Somnium*, 'een droom'. Hij waande zich in een zitting van de Romeinse senaat, voorgezeten door Cicero, waar door literaire persoonlijkheden luid werd geklaagd over Renaissance-filologen, die maar aan hun teksten knoeiden. Het lawaai nam toe, totdat Cicero en Cato het woord gaven aan Varro.

Bij de naam Varro werd het plotseling stil. Men had bewondering voor deze grote geleerde; bovendien was iedereen overtuigd van zijn onpartijdigheid.

Varro stond op en hield een waardig pleidooi voor de correctoren van hun teksten, die niet alleen verwondingen toebrachten maar ook voor genezing zorgden. Daarop sloeg de stemming geheel om. Zo verdedigde Lipsius de filologie met het gezag van Varro.

Het fenomeen Varro

Wat het meest intrigeert aan Varro is zijn veelzijdigheid en zijn enorme kennis op zoveel terreinen. Daarbij bekleedde hij civiele en militaire functies, bezat hij landgoederen en kudde. En hij las en schreef. Opvallend is zijn praktische instelling: veel van zijn werken dienden een concreet doel. Men kon Varro om advies vragen bij problemen op bijna elk gebied. In zijn *De re rustica* (1, 4) verwerkte hij een feit, waar hij wellicht trots op was: een van de sprekers memoreert hoe een ziekte om zich heen greep op de Romeinse vloot bij Corcyra (Korfoe). Varro constateerde dat de deuren en ramen verkeerd waren geplaatst en liet ze op het noorden aanbrengen, waar de ongezonde wind geen toegang had. Zo herstelde hij de gezondheid van de soldaten.

Voor mededelingen over Varro's karakter zijn we op Cicero aangewezen. Hij stelt hem in zijn *Academica* voor als een bescheiden man, maar toont zich tegenover Atticus bang voor Varro's misprijzend gezicht en zijn strenge oordeel. Ook Atticus lijkt ondanks zijn langdurige vriendschap met Varro niet helemaal zeker van zichzelf, als Cicero zijn opdracht van de *Academica* op hem afschuift. Al met al blijft er veel te raden rond deze opvallende geleerde uit de 1ste eeuw v.Chr., maar we weten genoeg van hem om hem te rekenen tot de grote persoonlijkheden van zijn tijd.

KORTE BIBLIOGRAFIE

Hoofdzaken over Varro zijn te vinden in elke geschiedenis van de Latijnse literatuur, recentelijk in die van M. von Albrecht (vrij uitvoerig, 1994) en M. Fuhrmann (voor een wat bredere kring, 1999), beiden met literatuuropgave. Fundamenteel blijven het artikel van H. Dahlmann in Pauly-Wissowa's *Realencyclopädie*, suppl. 6 (1935) 1172–1177 met een aanvulling in *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt I 3* (1973) 3–25, en het artikel Varro in *Der kleine Pauly V* 1131–1140.

Veelomvattend zijn ook de in het begin genoemde *Atti del Congresso Internazionale di Studi Varroniani* (Rieti 1976, met onder andere artikelen van J.H. Waszink, J. IJsewijn en C. Matheussen). Enkele detailwerken:

Th. Baier, *Werk und Wirkung Varros im Spiegel seiner Zeitgenossen* [Hermes Einzelschrift 73] (Stuttgart 1997) met uitvoerige literatuuropgave.

H. Hagedahl, *Augustine and the Classics* (Gotheburg 1967) met een compleet overzicht van Varro-fragmenten bij Augustinus door B. Cardauns.

C. Kumaniecki, Cicerone e Varrone - Storia di una conoscenza, *Athenaeum* 40 (1962) 221–43.

A.D. Leeman, De Latijnse agrarische literatuur als spiegel van de ontwikkeling der humaniteit, *Lampas* 20, 1 (1987) 36–54, onder andere over

Varro's *De re rustica*.

H.M.R. Leopold, *Uit de leerschool van de spade*, ed. A.N. Zadoks-Josephus Jitta (Hilversum 1968) 68–72 ('Varro's volière', gebaseerd op *De re rustica* III).

Verder wordt verwezen naar de genoemde literatuuropgaven en voor verspreide mededelingen over Varro naar tekstedities van Varro (in de Loeb-editie is *De re rustica* gekoppeld aan Cato's *De re rustica*), Cicero, Plinius en Gellius.

NOTEN

1. Varro had een landgoed in het gebied van Reate en kreeg daarom de bijnaam Reatinus.
2. Cicero citeert twee verzen van Euripides (*Andromache* 448 en *Phoenicische vrouwen* 393) en we kunnen zijn halve citaten aanvullen. Ze getuigen niet direct van sympathie.
3. Van beide versies zijn delen bewaard: van de eerste, met de naam *Lucullus*, het tweede boek, van de laatste versie, de zogenaamde *Academica Posteriora*, het eerste boek.
4. Cicero citeert tweemaal de *Ilias*: eerst VI 442 en de volgende dag XI 654, waar de woorden op Achilles slaan.
5. Varro ging aanzienlijk minder ver dan zijn voorbeeld Menippus van Gadara, die als Cynisch filosoof elke vorm van cultuur afwees en een leven volgens de natuur propageerde.

Loukillios en Loukianos

Spotgedichtjes van twee millennia geleden

Hein L. van Dolen

Loukillios of Loukilios moet niet lang na het begin van onze jaartelling actief zijn geweest; de bronnen plaatsen hem in de tijd van keizer Tiberius of anders in die van Nero. Op naam van de dichter is een honderdtal epigrammen overgeleverd, maar het gros daarvan is niet met zekerheid aan hem toe te schrijven. In de oudheid gold hij als de uitvinder van het zogeheten skoptische of spotgende gedicht, en hij was als zodanig het voorbeeld van de veel bekendere en belangrijker Latijnse dichter Martialis (± 40–104 n.Chr.). Een kenmerk van dit subgenre was dat de pointe aan het slot van het versje werd geplaatst, een eigenschap die typerend is voor wat later het puntgedicht is gaan heten.

Veel waardering heeft Loukillios overigens niet ondervonden, noch in de oudheid en evenmin in de literatuurgeschiedenissen van onze tijd. Hem werd en wordt gebrek aan originaliteit en stijlniveau verweten, zijn humor is allesbehalve spiritueel en hij is een echte rijmelaar, die zijn pijlen voornamelijk richtte op mensen met een lichaamsgebrek of op de wijsgeren, met name de cynici, die

ook zo vaak, maar met veel meer esprit, door de schrijver Lucianus, zijn bestoekt.

Van Lucianus, die een eeuw later dan Loukillios moet hebben geleefd, is ons eveneens een groot aantal epigrammen bekend, 53 in totaal, zij het dat ook nu weer de authenticiteit wordt betwijfeld. Begrijpelijkerwijze zijn de namen Loukillios en Lucianus (Loukianos) vaak verward en sommige epigrammen worden aan beide auteurs toegeschreven. Inhoudelijk lijken de meeste versjes op elkaar, alleen het laatste gedicht van het onderstaande negental moet van de hand van Lucianus zelf zijn geweest.

De epigrammen zijn doorgaans als disticha gecomponeerd, dat wil zeggen: als een, al dan niet herhaald, verspaar waarvan de eerste regel uit een dactylische hexameter en de tweede uit een pentameter bestaat. In de metriek wordt dit als volgt genoteerd: -vv -vv -vv -vv -vv -v (soms - i.p.v. vv) -vv -vv - / -vv -vv -

In de onderstaande vertalingen is een poging gedaan om deze maatsoort te handhaven.

Vijf epigrammen van Loukillios

De vrek en de muis

Μῦν Ἀσκληπιάδης ὁ φιλάργυρος εἶδεν ἐν οἴκῳ,
καὶ “Τί ποιεῖς”, φησίν, “φίλτατε μῦ, παρ’ ἐμοί;”
Ἦδὺ δ’ ὁ μῦς γελάσας, “Μηδέν, φίλε”, φησί, “φοβηθῆς,
οὐχὶ τροφῆς παρὰ σοὶ χρῆζομεν, ἄλλα μονῆς.”

Geldwolf Asklepiades zag een rennende muis in zijn kamer.

“Vriendje, wat moet je?” riep hij, “Wat is het doel van je komst?”

“Wees maar niet bang” sprak het dier met een lachje ten antwoord,

“Ik kom hier niet in de kost. Nee hoor, ik woon bij je in.”

Gekochte schoonheid

Ἡγόρασας πλοκάμους, φῦκος, μέλι, κηρόν, ὀδόντας
τῆς αὐτῆς δαπάνης ὄψιν ἂν ἠγόρασας.

Jij hebt je krullen en blosje gekocht en onecht zijn je tanden.

Had je je geld maar besteed aan een heel ander gezicht.

(A.P. XI, 310)

Bajesklant

Εἰς φυλακὴν βληθεὶς ποτε Μάρκος ὁ ἀργός, ἔκοντί,
ὀκνῶν ἐξελθεῖν, ὡμολόγησε φόνον.

Marcus de Slome vermaakte zich best in de nor en onschuldig
heeft hij een roofmoord bekend. Daardoor behield hij zijn plek.

(A.P. XI, 276)

Zo vader zo zonen?

Εἴκοσι γεννήσας ὁ ζωγράφος Εὐτυχὸς υἱοῦς,
οὐδ' ἀπὸ τῶν τέκνων οὐδὲν ὅμοιον ἔχει.

Eutychos maakte behalve portretten een twintigtal zonen.
Maar als je goed naar ze kijkt, lijkt er niet één op z'n pa.

(A.P. XI, 215)

Haarmens

Τὸν δασὺν Ἐρμογένην ζητεῖ πόθεν ἄρξεθ' ὁ κουρεὺς
κείρειν τὴν κεφαλὴν, ὄνθ' ὅλον ὡς κεφαλὴν.

Hermogenes had toch zoveel haar op zijn hoofd dat zijn kapper
nergens een opening vond: alles was even behaard.

(A.P. XI, 190)

Vier epigrammen van Lucianus

Kieskeurig

Τοῦ παγωνοφόρου Κυνικοῦ, τοῦ βακτροπροσαίτου,
εἶδομεν ἐν δείπνῳ τὴν μεγάλην σοφίαν.
Θέρμων μὲν γὰρ πρῶτον ἀπέσχετο καὶ ὀφρανοῖδων,
μὴ δεῖν δουλεύειν γαστρὶ λέγων ἀρετὴν.
Εὔτε δ' ἐν ὀφθαλμοῖσιν ἴδεν χιονώδεα βόλβαν
στρυφνὴν, ἣ πιτυτὸν ἤδη ἔκλεπτε νόον,
ἤτησεν παρὰ προσδοκίαν, καὶ ἔτρωγεν ἀληθῶς,
κοῦδὲν ἔφη βόλβαν τὴν ἀρετὴν ἀδικεῖν.

Langharigtuigende, bedelstafdragende, cynische wijsgeer
was weer eens onwijs wijs tijdens het maal aan de gang;
bonen, radijzen en zo schoof hij ver van zijn bord af,
"Slaaf moeten zijn strekt de maag nimmer tot eer of tot deugd."
Maar toen hij zurige, romige uier op tafel gezien had,
was het gedaan met die deugd: al zijn verstand was geroofd.
Niemand had kunnen denken dat hij erom vroeg en met smaak at.
"Uier", verklaarde hij trots, "houdt ons niet af van de deugd."

(A.P. XI, 410)

Betrekkelijkheid

Τοῖσι μὲν εὖ πράττουσιν πᾶς ὁ βίος βραχύς ἐστιν,
τοῖς δὲ κακῶς μία νύξ ἄπλετός ἐστι χρόνος.

Gaat het naar wens, dan wil ieder zijn levensloop eindeloos rekken.
Zit het niet mee, dan is één enkele nacht al te lang.

(A.P. X, 28)

Slim gezien

Ἔσβησε τὸν λύχνον μῶρος, ψυλλῶν ὑπὸ πολλῶν
δακνόμενος, λέξας: "Οὐκέτι με βλέπετε."

Goocheme Gijs werd in bed door een legertje vlooiën gebeten.
Gauw werd z'n lampje gedoofd. "Zo ben ik niet meer te zien."

(A.P. XI, 432)

Op zijn eigen boek

Εἰς τὴν ἑαυτοῦ βίβλον.

Λουκιανὸς τάδ' ἔγραψα παλαιά τε μωρά τε εἰδώς,
μωρὰ γὰρ ἀνθρώποις καὶ τὰ δοκοῦντα σοφά.
Οὐδὲν ἐν ἀνθρώποισι διακριδόν ἐστι νόημα,
ἀλλ' ὃ σὺ θαυμάζεις, τοῦθ' ἑτέροισι γέλως.

Dit is het werk van een kenner van oude en dwaze verhalen.
Dwaas en onwijs is de mens, óók als hij wijs lijkt te zijn.
Niemand heeft inzicht gehad, is de mening van mij, Lucianus.
Jij noemt iets spectaculair, anderen lachen erom.

(Fotios Bibliothèkè 128)

Griekse teksten uit de *Anthologia Palatina*, behalve de laatste.

'Een warme liefde voor de letteren'

De antiquiserende poëzie van een Griekse kerkvader

Kristoffel Demoen

Nog voor mijn wangen dons vertoonden, werd ik al gegrepen door een warme liefde voor de letteren.
Ik wou de bastaardletteren ten dienste stellen van het ware woord.

Zo begint Gregorius van Nazianzus (circa 326–390) de beschrijving van zijn studietijd in het autobiografische gedicht *Mijn leven*. Dit lange gedicht (bijna 2000 verzen) is wel eens vergeleken met Augustinus' *Confessiones*: het is inderdaad een retro- en een introspectie na een bewogen leven. Gregorius was één van de belangrijkste Griekse kerkvaders, en wordt in de orthodoxe traditie kortweg 'de Theoloog' genoemd. Bij classici, en zeker bij het bredere publiek in het westen, is hij minder bekend, hoewel hij een sleutelrol heeft gespeeld in de waardering en voortzetting van de antieke cultuur in de Griekse Middeleeuwen. In deze bijdrage zal zijn poëzie centraal staan, na enkele woorden over zijn leven en zijn houding tegenover de heidens-Griekse cultuur.

Gregorius kwam van Nazianzus, een stadje niet ver van Caesarea, hoofdstad van Capadocië. Zijn ouders, Gregorius en Nonna, waren welgestelde christenen. Ze lieten hun twee zonen uitgebreide hogere studies doen: Caesaria werd arts, Gregorius studeerde literatuur, retoriek en filosofie, onder meer in Alexandrië en Athene. Daar was hij medestudent van de latere keizer Julianus de Afvallige en van de latere kerkvader Basilius de Grote, met wie hij een levenslange vriendschap onderhield. Na

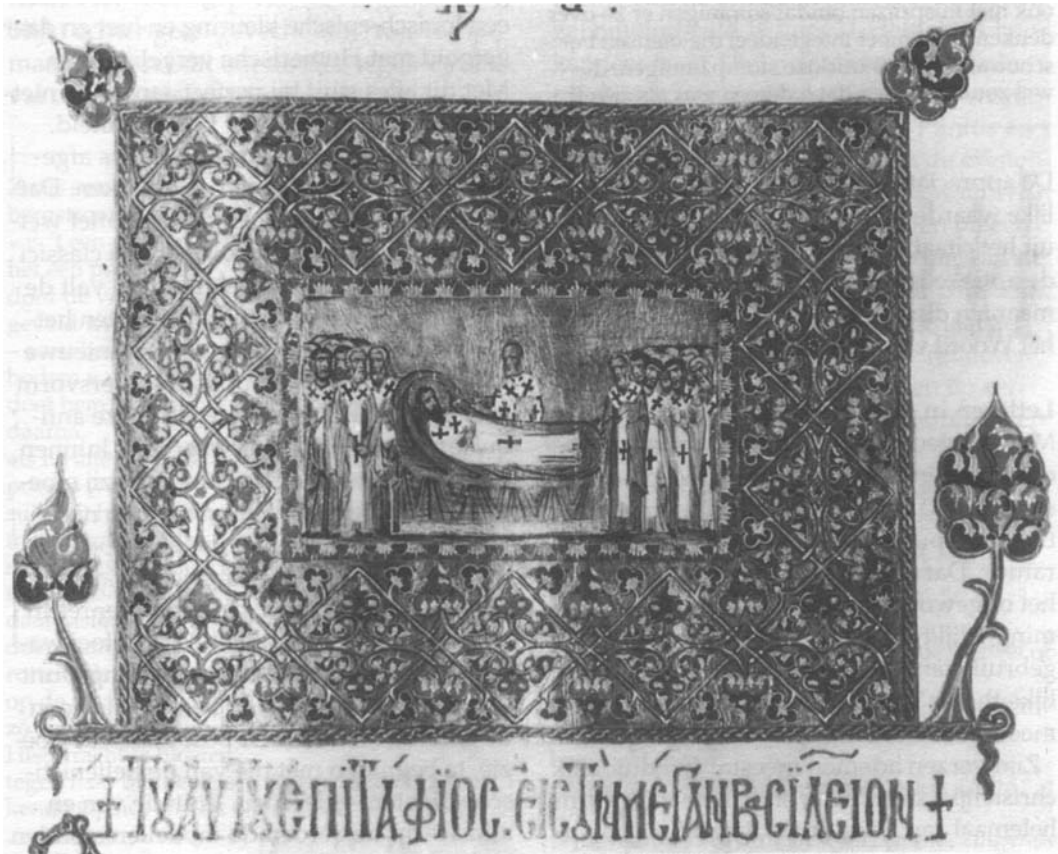
zijn studies koos Gregorius al gauw voor het religieuze leven, maar hij heeft nooit echt kunnen kiezen tussen het contemplatieve en het actieve bestaan. Zijn persoonlijke voorkeur leek uit te gaan naar een teruggetrokken monnikenleven, maar hij liet zich toch tot priester wijden. In 379 werd hij naar Constantinopel uitgenodigd. Als gevierd predikant werd hij er bisschop en voorzitter van het concilie van Constantinopel (381: bekrachtiging en uitbreiding van het *credo* van Nicaea uit 325: de christelijke geloofsbelijdenis die tegenwoordig nog steeds geldt gaat terug op deze beide concilies). Verbitterd door kerkpolitieke conflicten nam hij nog tijdens het concilie ontslag en keerde hij terug naar Cappadocië. Daar bracht hij zijn laatste jaren door, teruggetrokken op zijn landgoed, contemplerend, talloze brieven schrijvend, en dichtend.

De 4de eeuw, scharnier in de cultuurschiedenis

Gregorius werd geboren kort na het concilie van Nicaea en enkele jaren voordat keizer Constantijn de hoofdstad van het Romeinse Rijk verplaatste naar Constantinopel (330). Kort na Gregorius' dood maakte keizer Theodosius met zijn anti-heidense wetgeving (391 en 392) het christendom de facto tot staatsgodsdienst. Gregorius leefde, met andere woorden, in een Romeins imperium dat steeds meer christelijk werd, en waarvan de hoofdstad naar het Griekstalig gedeelte verlegd was: in een overgangstijd van Late Oudheid naar Byzantijnse periode. Het vroege christendom had vanaf het

begin een ambivalente houding tegenover de Grieks-Romeinse cultuur waarin het ontstond en zich verspreidde: er was een stroming die de hele antieke traditie wilde verwerpen vanwege haar heidens karakter (vanaf Paulus stond de term 'Hellenen' voor 'heidenen'), maar anderen beschouwden die cultuur als de hunne, en wilden daarvan behouden wat niet al te zeer in strijd was met het christelijk geloof. Dit interne conflict werd in de 4de eeuw scherp gesteld naar aanleiding van de korte regeerperiode van Julianus. Deze enige niet-christelijke Romeinse keizer na Constantijn wilde het paganisme herstellen en de christenen het recht ontzeggen de klassieke auteurs te on-

derwijzen. Zo ontketende hij een cultuurstrijd, waarin christelijke intellectuelen gedwongen werden hun verhouding tot de Griekse cultuur haarfijn te verantwoorden. Gregorius behoorde tot de hardnekkigste pleitbezorgers van het recht van iedereen om deel te hebben aan het antieke erfgoed, over ideologische grenzen heen. Na Julianus' dood werd dat recht niet meer van overheidswege betwist, maar een deel van de christelijke gemeenschap zelf moest nog overtuigd worden van de waarde van die cultuur. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de volgende passage van Gregorius' lijkrede voor Basilius de Grote (*or.* 43, 11, afb. 1):

Afb. 1. Manuscript *Sinaiticus* Gr. 339 (midden 12de eeuw), fol. 109r, frontispice van oratio 43: miniatuur met Gregorius aan het sterfbed van Basilius, en titel: 'Van dezelfde (auteur, nl. Gregorius), lijkrede voor Basilius de Grote'. (Uit: K. Weitzmann-G. Galavaris, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai*, I, 1990, pl. 150).

Ik neem aan dat al wie een beetje verstand bezit het ermee eens is dat cultuur (vorming, geletterdheid: *paideusis*) het voornaamste is van alles wat we ter beschikking hebben. Ik bedoel niet enkel de meest nobele cultuurvorm, die van ons christenen, die pronkzuchtige elegantie in formulering van geringe waarde acht en enkel belang hecht aan het heil en aan de schoonheid van het gecontemplerde. Ik heb het ook over de heidense cultuur, door doorsnee christenen in hun kortzichtigheid bespuwd als was ze verraderlijk en gevaarlijk en iets dat ons ver van God brengt. We moeten daar vruchtbaar gebruik van maken en ervan genieten voor zover ze nuttig is voor ons leven, en vermijden wat schadelijk is. 't Is zoals met vuur en voedsel en ijzer en al de rest: zoals men weet, is niets op zichzelf absoluut nuttig of schadelijk, maar hangt dat af van het gebruik. (...) Men moet die cultuur dan ook niet misprijzen omdat sommigen er zo over denken; men moet integendeel die mensen beschouwen als cultuurloze stompzinnigen, die wel zouden willen dat iedereen was als zijzelf.

De appreciatie gaat gepaard met een duidelijke waardenhiërarchie, zoals ook al bleek uit het citaat waarmee dit artikel opende: de antieke letteren zijn waardevol, als ze maar ten dienste staan van 'het ware woord', het Woord van God.

Letteren in dienst van het Woord

Met zijn gedichten heeft Gregorius deze opvatting in praktijk gebracht. Zijn oeuvre, circa 17.000 verzen, is het eerste grote poëtische corpus uit de Grieks-christelijke literatuur. Dat Gregorius zich bewust was van het ongewone karakter van zijn onderneming, blijkt uit een gedicht waarin hij het gebruik van klassieke verzen voor christelijke thema's verdedigt. Hij doet dat onder meer vanuit didactische overwegingen.

Zijn verzen ademen meestal een duidelijk christelijke sfeer, maar sluiten naar de vorm helemaal aan bij de antieke traditie, qua genre, metrum, stijl en taal. Hij beoefende uiteenlopende *genres* als het leerdicht, de elegie, het epigram, de hymne, de diatribe (filosofisch-moraliserend betoog in verzen), de invectief (hekeldicht), de gnomologie

(collectie pregnante wijsheidsspreuken), de versbrief en de autobiografie. Het meest innoverend was hij met de laatste twee genres: voor zover we weten was hij de eerste Griekse dichter die brieven in verzen schreef; ook voor zijn lange autobiografische gedichten zijn er nauwelijks parallellen. Hij gebruikte de klassieke *metra*, gebaseerd op prosodie (de afwisseling van korte en lange lettergrepen), ook al was die niet meer in overeenstemming met de uitspraak van het Grieks in zijn tijd. De *taal* (vocabulary, morfologie, syntaxis) is helemaal doordrongen van die van zijn klassieke en post-klassieke voorlopers en hangt, naar antieke gewoonte, samen met het metrum: zo zijn de gedichten in hexameters gekenmerkt door een Ionisch-epische kleuring en hier en daar getooid met Homerische vergelijkingen. Met dit alles sluit hij perfect aan bij de niet-christelijke poëzie uit de Late Oudheid.

Gregorius' poëzie wordt wel eens afgedaan als nieuwe wijn in oude zakken. Dat is ook de reden waarom ze op relatief weinig belangstelling kan rekenen: bij classici (die de 'oude zakken' bestuderen) valt de christelijke inhoud doorgaans buiten het blikveld; voor patrologen (die de 'nieuwe wijn' analyseren) is de klassieke versvorm te artificieel. Feit is dat we, om deze antiquiserende poëzie naar waarde te kunnen schatten, onze moderne smaak opzij moeten zetten. Deze gedichten kunnen niet vergeleken worden met moderne poëzie, maar evenmin met de klassiek-Griekse poëzie, waarin de verschillende genres in een natuurlijke ontwikkeling tot bloei waren gekomen. Een beter vergelijkingspunt vormen bij ons de rederijkerspoëzie en in de Griekse literatuur de post-klassieke poëzie, te beginnen met die van de hellenistische dichters-geleerden. Imitatie van en allusies op de beroemde modellen stonden bij hen hoog in het vaandel: deze kunst(mat)igheid maakt hun werk tot moeilijke én moeilijk direct te genieten poëzie. Men moet er bovendien mee rekening houden dat vanaf de Keizertijd ook de retorica een

grote invloed is gaan uitoefenen op de poëzie.

Wil men deze dichter dus in zijn eigen context plaatsen en waarderen, dan is de enige vruchtbare methode na te gaan hoe hij zijn poëtische modellen, de retorische voorschriften en de christelijke inhoud verwerkt heeft tot een nieuw geheel.

De boom aan de stroom

Een eerste illustratie van Gregorius' classicisme biedt de volgende Homerische vergelijking uit een autobiografisch gedicht in dactylische hexameters (*carmen* II, 1, 1, vv. 529–540). Inhoud, taal en toon van de breed uitgewerkte voorzin zijn onvervalst Homeerisch. Het voorwerp van de vergelijking blijkt echter geen gevecht om Troje te zijn, maar een gevecht om de ziel, tegen de aanval van 'de vijand': de duivel.

Zoals een boom aan de oever van een geweldige bergstroom,
– is 't een plataan met een welige bladertooi, is het een pijnboom –
door de vretende stroming met wortel en tak geveld wordt;
– eerst beukt het water de grond, sleurt de bodem van onder de boom weg,
doet hem vervaarlijk neigen over de oever; en daarna,
als hij alleen nog maar vasthangt met enkele povere wortels,
rukt het hem los uit de oever, en trekt hem neer in een draaikolk,
sleurt hem wat mee en smakt hem met donderend geraas op de rotsen;
daar tasten regen en modder de boom aan en doen hem steeds verder rotten; als roemloos wrakhout ligt hij nu neer op de oever –
zó is het ook met mijn ziel, die voor Christus de Heer tracht te bloeien;
tegen haar beukt als een storm de nooit wijkende vijand, en velt haar.

La condition humaine

De pessimistische toon van de laatste zin is ook de grondtoon van de lange elegie *Over de menselijke natuur* (*carmen* I, 2, 14). Het ge-

dicht, gesteld in elegische disticha, is een lange *monologue intérieur*, omkaderd en gerelativeerd door een proloog en een epiloog. De proloog zit vol reminiscenties aan de klassieke en hellenistische literatuur (onder meer Sappho, Plato en Theocritus zijn herkenbaar). Hij schetst, met een beproefde *topos*, een idyllisch natuurtafereel: de zogenaamde *locus amoenus* ('aangename plek'). Die wordt gecontrasteerd met de stormachtige twijfels waaraan de ik-persoon onderhevig is. Daarop volgt de eigenlijke monoloog, waarin de vergankelijkheid van de mens, de wisselvalligheid van het leven en de problematische band tussen lichaam en ziel worden uitgedrukt in beelden die opnieuw aan de antieken ontleend zijn (men zal bijvoorbeeld in vers 31 Heraclitus herkennen: fr. 31 Diels; de dichter-geleerde toont zich in vers 49: het [pseudo-] weetje over Kreta valt ook te lezen bij Plinius en Plutarchus). De melancholie en de existentiële twijfel, én het antieke kleed waarin die verpakt zijn, kunnen bevreedden bij een kerkvader-theoloog. De verklaring van de ellende is nochtans door en door christelijk: de zondeval (zie v. 57–58). En de laatste woorden van de monoloog, die refereren aan Paulus (1 Kor. 13:12), duiden op een voorzichtig-optimistische hiernamaalsverwachting.

Hier volgt een vertaling van de proloog (vv. 1–16), van fragmenten uit de monoloog en van de epiloog (vv. 129–132).

Gisteren zat ik, verteerd door ellende, geheel op mijn eentje
in een schaduwrijk bos, mijn hart op te vreten.
'k Houd inderdaad van dit medicijn wanneer ik het slecht maak:
eenzaam, in stilte, mijn eigen gemoed aan te spreken.
Briesjes fluisterden zacht tezamen met zingende vogels,
deugddoende slaap overviel mij door 't ruisen der takken,
ook al was het mij droef te moede. En hoog in de bomen
tsjirpten schrill en uit volle borst de cicaden,

heel het bos lieten zij weergalmen, die zonnevrienden.
't Frisse water kabbelde vlak bij mijn voeten, 10
zachtjes vloeiend door 't vochtige bos. Maar
ondanks dat alles
bleef ik bevangen door krachtige smart, als
tevoren.
Aan die omgeving schonk ik geen aandacht:
een geest overmand door
smarten schuwt het contact met lieflijke scènes.
Wervelwinden wentelden dwars door mijn
gedachten,
in mij vochten de tegenstrijdige woorden:
'Wie was ik? Wie ben ik? Wat zal ik worden? Ik
weet het niet zeker.
(Trouwens, mijn meerdere in wijsheid weet het
niet beter.)
Nevel omhult mij, ik ben maar van hier naar
daar aan het dwalen,
niets heb ik van mijn verlangens, zelfs niet in
mijn dromen. 20
Allemaal zijn we toch nietige mensen en zwer-
vers, op wie de
donkere nevel hangt van het lompe lichaam.
(...)
Onstandvastig ben ik: als de loop van een troe-
bel riviertje
stroom ik steeds verder en verder, zonder een
rustpunt.
Hoe zul je mij dan benoemen? Of wat ben ik
écht in jouw ogen?
Nu ben ik eventjes hier, maar kijk uit: ik ontglip
je. 30
Nooit zul je tweemaal hetzelfde rivierwater
kunnen doorwaden;
wie je nu ziet, is niet meer dezelfde als vroeger.
(...)
't Schijnt dat er vroeger op Kreta geen enkel
wild beest was te vinden,
en dat er streken bestaan waar nooit ijskoude
sneeuw valt; 50
maar van de mensen kan niemand er prat op
gaan dat hij gespaard bleef,
tot aan zijn dood, van de pijnlijke kwalen des
levens:
ziekte en armoe, geboorte en dood, conflicten
en boeven,
beesten op zee en op 't land, veel verdriet: dat is
't leven.
Zuivere kwelling, verstoken van vreugde, zag
ik zo dikwijls;
zuivere vreugde, geheel zonder pijn, die bestaat
niet,
sinds de fatale beet in de vrucht en de nijd van
de vijand
mij als mens overlaadden met strenge
bestraffing.
(...)

Maar waarom zo uitgebreid menselijke kwalen
bezingen?
Iedereen van ons geslacht is met lijden beladen. 110

De aarde staat trouwens ook bloot aan schok-
ken, en wind beukt de zeeën,
Haastig verloopt de opeenvolging van de sei-
zoenen.
Nacht maakt een einde aan dag, en stormlucht
verduistert de hemel.
Sterrenpracht kijkt voor de zon, en de zon voor
de wolken,
Nu is de maan aan het afnemen, dan is ze weer
aan het wassen.
En zelfs de sterrenhemel is maar half zichtbaar.
(...)
Hoever zul je me brengen, mijn dwaze getob en
gepieker?
Stop nu toch. God is de eerste, vóór alles. Geen
woord meer.
Niet zonder reden heeft God me gemaakt. Ik
herroep de tendentie
van mijn gedicht. Ze kwam voort uit ons scha-
mele weten.
Nu is het duister, maar dán komt het licht en
snap je echt alles,
kijkend naar God of brandend in 't vuur, een
van beide.'
Nadat mijn geest deze zaken bezongen had
werd de pijn zachter.
Laat reeds verliet ik het schaduwrrijk bos en
ging huiswaarts, 130
glimlachend om deze bonte bedenkingen, maar
anderzijds ook
met een van smart smeulend hart: mijn geest
bleef in tweestrijd.

Gestileerde rouw

En het blijft maar treurig. Van Gregorius
zijn zo'n 140 grafepigrammen bewaard.
Ook daarmee sluit hij aan bij een antieke
traditie. Het epitaaf of graf dicht is van ouds-
her een van de meest beoefende vormen van
het epigram. Zo bestaat het zevende en
langste boek van de *Anthologia Palatina*
(de belangrijkste Griekse epigrammenver-
zameling) uit ongeveer 750 literaire *epitafia*.
Daarnaast zijn er ook talloze metrische graf-
schriften op steen bewaard: in die gevallen
ging het duidelijk niet om een louter literaire
stijloefening.

Echte grafschriften of literaire stijloefe-
ning: dat is de vraag die men zich dikwijls

stelt in verband met Gregorius' grafepigrammen. Voor het eerste pleit dat alle gedichten gaan over de dood van mensen uit Gregorius' directe omgeving; ertegen dat voor sommige van die mensen meerdere gedichten geschreven zijn (voor zijn moeder bijvoorbeeld zelfs 35). Verschillende uitgevers storen zich aan die vele verfijnde variaties vol herhalingen en menen dat die 'de realiteit en de oprechtheid' ervan in de weg staan. Een andere steen des aanstoots, vooral voor oudere commentatoren, zijn de talrijke heidense symbolen en personificaties die erin voorkomen: ook die passen niet bij de oprechte rouw van een christen. Gregorius' *epitafia* zouden dus slechts retoriek zijn.

De vraagstelling 'echt of literair' en de depreciatie als slechts retoriek zijn misplaatst. Meer nog dan de andere door Gregorius beoefende genres is het grafepigram inderdaad ingebed in een literaire en retorische traditie. Maar het bewuste gebruik van de *topoi* eigen aan het genre en het variëren op eenzelfde thema sluiten niet uit dat de op die manier geuite gevoelens oprecht en doorleefd zijn (denk maar aan de vaak clichématige teksten of gedichtjes op hedendaagse overlijdensberichten of doodsprentjes). Ook hier weer geldt dat het antieke poëtische idioom de taal is waarmee Gregorius zijn eigen gedachten verwoordt. En door de gemeenplaatsen heen klinkt, voor wie goed luistert, het verdriet van een man die vader, moeder, broer, zus, geliefde tante, neef en boezemvriend overleefde en dat verdriet in literatuur wilde verwerken.

Caesarius, Gregorius' jongere broer, stierf als dertiger aan een ziekte. In een aantal van de 16 epigrammen over zijn dood komt de gepersonifieerde Afgunst voor. Dat Afgunst succesvolle mensen doodt, is een vaste *topos* in antieke grafgedichten, vaak verbonden met de al even frequente notie van de *mors immatura* (de voortijdige dood). Zie hier een voorbeeld, uitzonderlijkterwijs in jambische trimeters geschreven (A.P. 8, 85b):

De grafsteen is onschuldig: geen verwijt aan hem.
Dit is het werk van Afgunst: die verdroeg het niet
een knaap te zien die wijzer was dan ouderen.

Nog nadrukkelijker is de *mors immatura*-gedachte aanwezig in de volgende epigrammen voor neef Euphemius, nauwelijks twintig toen hij stierf. De *topos* verschijnt hier in een typisch motief: het beginnende baardje. Bovendien combineert Gregorius er een andere bekende *topos* mee uit de Grieks-hellenistische traditie: de dood die in de plaats komt van het huwelijk. Het eerste grafgedicht zit vol parallellismen en antithesen (A.P. 8, 122):

Redenaar onder de redenaars, dichter onder de dichters,
roem van zijn vaderland, roem van zijn twee lieve ouders,
onlangs pas kreeg hij een baardje, Euphemius,
onlangs pas riep hij
liefde in zijn kamer, en nu is hij dood, hoe ellendig!
Geen jonge bruid maar een graf werd zijn deel,
en de dag van het trouwen
van de geliefden verwerd tot een dag om te rouwen.

In het tweede voorbeeld (A.P. 8, 126) hanteert Gregorius een typisch structureel procédé van de epigrammatische traditie: een fictief vraag- en antwoordgesprek aan het graf. Daarnaast zien we opnieuw Afgunst, evenals de Gratiën (*Charites*) en de Muzen. Het is trouwens opvallend dat in de negen grafgedichten voor Euphemius en in de drie voor diens moeder Livia alleen het schrijvende verdriet wordt belicht, zonder enig teken van christelijke hoop, en dat vele traditionele heidense elementen opduiken. Is deze profane toon in de gedichten voor tante en neef een uiting van Gregorius' tact tegenover niet-christelijke familieleden?

- Wie en wiens zoon? - Euphemius, zoon van Amphílochus ligt hier.
- Hij over wie ze in heel Cappadocië spreken? Hij die 't geschenk van de Gratiën was aan de Muzen? De bruidstoet stond voor zijn deur! - Inderdaad, maar Afgunst was sneller.

Tot slot wil ik een epigram aanhalen voor Basilius de Grote, gestorven in 379 (Gregorius schreef niet alleen de eerder geciteerde lijkrede, maar ook twaalf grafdichten voor zijn beste vriend). Het opent met een antiek motief: vriendschap wordt vaak vergeleken met de band tussen lichaam en ziel.

Eerder, dacht ik, zou een lichaam een ziel kunnen missen dan ik jou,
jij die mijn vriend bent, Basilius, dienaar van Christus.
Maar ik verloor je en bleef. Waarom nu nog dralen? Verhef mij,
geef mij een plaats in het koor van de zaligen, naast jou.
Laat mij niet achter, zo smeed ik je hier bij je grafsteen; ik kan jou
nooit meer vergeten, al wou ik. Dit zegt Gregorius.

Gregorius' wens is in vervulling gegaan. In tal van Byzantijnse en andere orthodoxe kerken staan de twee vrienden nu inderdaad

Afb. 2. Asinou (Cyprus), Panagia Phorbottissa, fresco 1105–1106, noordzijde van de apsis: 'de heilige Gregorius de Theoloog en de heilige Basilius'. (Uit: A. Cutler-J.M. Spiesser, *Byzance médiévale*, 1996, 288).

Afb. 3. Istanbul, Chorakerk (Kariye Djami), fresco circa 1320, zuidzijde van de apsis van het parekklesion: 'de heilige Basilius en de heilige Gregorius de Theoloog'. (Uit: P.A. Underwood, *The Kariye Djami*, III, 1966, 476).

naast elkaar in een 'koor van de zaligen', vaak op een fresco of mozaïek in de apsis. Afbeelding 2 en 3 tonen er voorbeelden van.

KORTE BIBLIOGRAFIE

De werken van Gregorius zijn nog maar gedeeltelijk beschikbaar in moderne edities. De enige volledige uitgave dateert uit de 18de eeuw, en is opgenomen in de *Patrologia Graeca*, banden 35 tot 38. De gedichten staan in banden 37 en 38. Gregorius' epigrammen zijn ook overgeleverd in de *Anthologia Palatina*, waar ze het achtste boek vullen: daarvan bestaan wel enkele goede uitgaven.

Moderne vertalingen zijn schaars, in het Nederlands zelfs onbestaand. In 2000 komt daarin verandering: dan verschijnt in de Obolos-reeks van uitgeverij Styx (Groningen) een tweetalige bloemlezing uit de gedichten, onder de titel *Ernstig spel*. Een deel van de vertalingen in dit artikel is daaruit een voorpublicatie, met toestemming van de uitgever – waarvoor dank.

Een goede, zij het wat hagiografische beschrijving van leven en werk van Gregorius biedt J. Bernardi, *Saint Grégoire de Nazianze. Le Théologien et son temps* (Paris 1995).

Gedetailleerde informatie over zijn kennis van de antieken geeft B. Wyss, Gregor von Nazianz, in: *Reallexikon für Antike und Christentum*, Bd. 12 (Stuttgart 1983) 793-863.

Voor Gregorius' rol in de beschreven cultuurstrijd verwijs ik naar mijn artikel Hellenisme en christendom in de vierde eeuw. Over de (on-)deelbaarheid van cultuur en religie, *Tetradio, tijdschrift van het Griekenlandcentrum* 3 (1994) 37-64, met verdere bibliografie.

Over Gregorius' tegenspeler Julianus verscheen in dit tijdschrift een artikel van H.C. Teitler, Julianus de Afvallige. Ficta et facta, *Hermeneus* 65 (1993) 161-67.

Voor de literaire context waarin Gregorius' gedichten kunnen worden gesitueerd, zie het themanummer van *Hermeneus* 63, 2 (1991) over Hellenistische poëzie.

Mousikè Technè

Antieke muziek wordt zichtbaar

René van Beek

Het Allard Pierson Museum is voor een aantal maanden door de muzen beziëld. Een tentoonstelling over muziek in de oudheid geeft een beeld van de diversiteit aan muziekinstrumenten en de betekenis van muziek in de Griekse en Romeinse tijd. In de oudheid beperkte muziek zich niet tot het maken van instrumentale muziek. Woord, toon en dans gingen samen en werden gevat in de term *μουσική τεχνη*.

De eerste muziek

Er is geen volk op aarde zonder muziek. De vraag naar de eerste muziek is dan ook eigenlijk niet te beantwoorden. Er zijn immers altijd (voor)vormen geweest van muziekinstrumenten. Er is alleen weinig van de vroegste muziek bekend. Over Egyptische en Mesopotamische muziek kunnen we alleen wat zeggen dankzij de bewaard gebleven afbeeldingen. Uit de vroege geschiedenis van Griekenland kennen we uit Thera de marmeren idoolfiguurtjes die harp spe-

len en de schilderijen op Kreta, die rond 1500 v.Chr. worden gedateerd en waarop lieren en *auloi* te zien zijn.

Maar als we spreken over de antieke Griekse muziek, spreken we doorgaans over een periode die begint in de Homerische tijd (circa 800 v.Chr.) en eindigt in de Hellenistische tijd.

Het ontstaan van muziek werd in de oudheid verklaard door mythen. Muziek was immers van goddelijke aard en de Grieken kenden vele musicerende godheden. Talrijke verhalen spreken over mythische persoonlijkheden. Zo kennen we natuurlijk Apollo, die vaak wordt afgebeeld op Griekse aarde-

Afb. 1. Dubbelhobospeelster en danseres op een roodfiguurige vaas, Attika 420–410 v.Chr. (foto: Allard Pierson Museum).

Afb. 2. Harpspelende vrouw op een roodfiguurige wijnkan. De harp is versierd met een zwaan. Zuid-Italië, circa 340 v.Chr. (foto: Allard Pierson Museum).

werk, spelend op zijn lier en vergezeld door de Muzen. Apollo was niet de eerste die op een lier speelde. Homerus noemt Hermes reeds als uitvinder van de lier. Toen Hermes nog geen dag oud was, kroop hij uit zijn 'wieg' en trapte bij toeval op een droge pees in een leeg schild van een dode schildpad. Het geluid dat dat voortbracht inspireerde Hermes. Hij spande om het schild een runderhuid en maakte er gebogen armen aan vast die hij met een dwarsbalk verbond. Daar spande hij zeven pezen van schapen tussen als snaren. Plutarchus spreekt niet over pezen van schapen maar over de spieren van het monster Typhon dat door de god Horus is overwonnen. Hermes vond de lier wel uit, maar hij gaf het instrument aan Apollo als verzoeningsgebaar, nadat hij een kudde van vijftig runderen van Apollo had gestolen.

Apollo, als beschermheer van de kunsten, speelde op een onovertroffen manier op zijn lier. De domme satyr Marsyas dacht toch mooier op zijn *aulos* (de dubbelhobo) te spelen en ging een wedstrijd aan met Apollo. Natuurlijk won de leider van de Muzen en Marsyas had zijn huid verspeeld en werd op bevel van Apollo levend gevild. Sindsdien zijn de lier en de dubbelhobo elkaars tegenpolen.

Muziek vormt de ziel

De muziek speelde een belangrijke rol in de opvoeding. De muziek had immers volgens de Grieken een grote invloed op de menselijke wil. Bekend is dat Achilleus muziekles kreeg van de centaur Cheiron. Plato noemt de muziek als één van de pijlers van de staat. In Sparta, Thebe en Athene behoorde het tot de opvoeding van kinderen om de *aulos* te leren bespelen. Maar niet alleen het leren bespelen van een instrument was van belang, ook moest je leren de invloed van de Muzen te ondergaan door te luisteren naar muziek. Als je muziekonderwijs had gevolgd was dat een aanbeveling en voor meisjes verhoogde het de huwelijkskansen. Het liefst kreeg men muzieklessen

Afb. 3. Apollo bespeelt de *kithara*. Binnenkant van een roodfiguurige drinkschaal. Athene, 440 v.Chr. (foto: Allard Pierson Museum).

van een *kitharode*, een zanger die zichzelf begeleidde op een snaarinstrument. Dat was natuurlijk niet altijd de lier maar kon ook een *kithara* zijn, die wat groter is dan de lier. De *kithara* heeft een grotere klankkast van hout, waardoor de tonen voller klinken. De zeven snaren worden door de rechterhand van de speler met een plectrum getokkeld. De linkerhand dempt de snaren.

Toonladders

Oorspronkelijk kende de Griekse muziek de vijftonige toonladder. Het aantal snaren op de instrumenten wordt daarmee in verband gebracht. Toen Terpander in 676 v.Chr. op een muziekconкурс ter ere van Apollo in Sparta zegevierde, voegde hij, na zijn overwinning, aan zijn vijfsnarige lier twee snaren toe. Hij had daarmee de beschikking over de heptatonische toonladder.

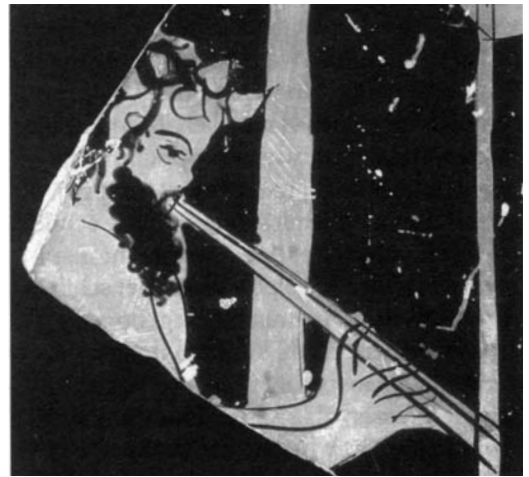
Maar de basis van het Griekse toonsysteem is de tetrachord, letterlijk vier snaren. Een verdubbeling van een tetrachord zorgt voor een octaaf en dat is het uitgangspunt voor de Griekse muziek. De praktische toonvoorraad van de Grieken omvatte drie octaven. Het middelste octaaf (waarbinnen alle toonladders konden worden gerealiseerd) kwam overeen met de omvang van de klassieke *kithara*.

Afb. 4. Sportscène met dubbelhobo speler en discuswerper op een roodfigurige wijnkan. Lucanië, circa 410 v.Chr. (foto: Allard Pierson Museum).

Binnen de toonladders kan de positie van de halve tonen verschillend zijn als gevolg van verschillende intervallen. Zoals wij verschillende toonladders kennen (bijvoorbeeld a, b, c et cetera), zo kenden de Grieken toonladders, die zij aanduidden met geografische namen: Dorisch, Phrygisch en Lydisch. Volgens Plato is alleen de Dorische (ernstig, karaktervormend) en de Phrygische (aansporend tot krijgshaftige daden) toelaatbaar voor het muziekonderwijs aan de jeugd. De Lydische toonladder werd afgekeurd omdat zij een week karakter heeft (*Staat II,399a-c*). Binnen de toonladders bestaan nuanceverschillen in klank, zoals wij het majeur en mineur kennen. Voor de antieke muziek spreken we dan over chromatisch, enharmonisch en diatonisch.

Er zijn veel verschillende theorieën over het gebruik en de klank van toonladders. Niet alleen voor ons is de situatie soms wat onoverzichtelijk, ook Aristoxenos raakte kennelijk het spoor bijster in de talloze toonladders, toonsoorten en toongeslachten.

Afb. 5. Scherf van een roodfigurige vaas: de satyr Marsyas bespeelt de dubbelhobo. Athene, circa 420–10 v.Chr. (foto: Allard Pierson Museum).

Hij vergeleek de situatie met de chaos in de lokale Griekse kalenders; als het de tiende van de maand was in Corinthe, was het de vijftiende in Athene enzovoort, enzovoort!

Pythagoras van Samos

In de 6de eeuw v.Chr. heeft Pythagoras van Samos een belangrijke impuls gegeven aan de ontwikkeling van de muziek. Hoewel van zijn geschriften vrijwel niets rechtstreeks bewaard is gebleven, kunnen we hem toch beschouwen als de eerste muziektheoreticus. Wat we van hem weten is overgeleverd via zijn leerlingen. Hij was het die begreep dat de welluidendheid van muziek die gemaakt wordt op een snaarinstrument afhankelijk is van de verhouding tussen de lengte van snaren. Op een instrument met één snaar ontdekte hij door middel van een verschuifbare kam, de plaats van octaaf en kwint. Daarbij vond hij de verhoudingen respectievelijk 2:1 en 3:2. Met deze gegevens kon hij andere muzikale verhoudingen berekenen. Heel belangrijk binnen het cultuurbesef van de Grieken was de ontdekking van het mathematisch karakter van muzikale intervallen. Het gebruik van wiskunde binnen de kunsten was een geliefd thema voor de klassieke Griek. Voorliefde

voor de mathematica treffen we ook aan bij de bouwkunst, in het bijzonder waar het de bouw van tempels betreft.

De eerste muziektheoreticus die echt over harmonie schreef is de bovengenoemde Aristoxenos van Tarente (tweede helft 4de eeuw v.Chr.). Zijn geschriften hebben grote invloed gehad. Sinds Aristoxenos is er een verschil in opvatting over het begrip harmonie. Volgens de Pythagoreïsche school gaat het bij de harmonie om de getalsverhouding, om de mathematische verhoudingen tussen noten. Andere opvattingen baseren zich niet op het getal maar op het gehoor.

Notenschrift

Behalve de musicologische problematiek bestaat er ook nog het probleem van de muzieknotatie. De vroege Griekse tijd kende geen muzieknotatie, omdat de mondelinge traditie in hoger aanzien stond dan de schriftelijke. Maar vanaf de 6de eeuw v.Chr. speelt het notenschrift een rol. In de oudheid gebruikte men geen notenbalken bestaande uit lijnen waaraan de noten worden gehangen, zoals wij dat doen. De Grieken gebruikten het alfabet. Gelukkig beschikken we over een laat antieke bron, Alypius. Hij heeft rond het jaar 360 genoteerd hoe het klassieke toonsysteem in elkaar zit.

In 1847 werd de Griekse muzieknotatie ontcijferd. Toen bleek dat het notenschrift van de oude Grieken in tweeën is te verdelen. Voor de vocale muziek gebruikte men de letters van het Ionische alfabet, dat aan het eind van de 5de eeuw v.Chr. in Athene werd ingevoerd. Het instrumentale schrift is een combinatie van Dorische en Ionische letters. Het ritme van de muziek werd niet aangegeven, want dat werd duidelijk uit het metrum van de tekst. Voor het vocale schrift geldt dat elke letter voor een toonhoogte staat; voor het instrumentale schrift geldt dat er een notatie is voor drie octaven. De manier waarop de letters worden gedraaid maakt duidelijk in welke octaaf gespeeld moet worden. Alleen die letters

worden gebruikt die ook zonder misverstanden gedraaid kunnen worden. Vooral aan het eind van de vorige eeuw en in het begin van deze eeuw zijn vele vondsten gedaan op het gebied van de partituren. Daarvoor werd ook wel aandacht besteed aan muzieknotatie, maar de originaliteit van de documenten wordt nog wel eens betwijfeld. Zo publiceerde Athanasius Kircher in 1650 een zogenaamde *Ode van Pindarus!*

Een belangrijke bron werd in 1882 ontdekt: een *skolion* (drinklied) op een marmeren grafsteen van een zeker Seikilos uit Tralles in Klein-Azië. Er valt niet alleen een grafscript te lezen maar ook een kort liedje met de aanduiding van de muziek. De muziek-aanduidingen bestaan uit kleine letters die boven de tekst staan. Een kopie van dit beroemde zuiltje, waarvan het origineel zich in Kopenhagen bevindt, zal op de tentoonstelling te zien zijn. In 1892 werden in Delphi inscripties gevonden op de muur van het schathuis van de Atheners. Het bleken twee hymnen te zijn die aan Apollo zijn gewijd. Op de tentoonstelling liggen de afdrucken op papier van deze belangrijke inscriptie en bij het zien daarvan zal de bezoeker ervaren hoe lastig de ontcijfering is. In het begin van deze eeuw werd een aantal muziek-papyri ontdekt. De oudste bekende muziekpapyrus is een *stasimon*

Afb. 6. Randfragment van een roodfigurige krater. Een man bespeelt de lier. Grieks, circa 390 v.Chr. (foto: Allard Pierson Museum).

(koorlied dat de toneelhandeling onderbreekt) uit de *Orestes* van Euripides. Deze papyrus, die gevonden is in Egypte, wordt gedateerd in het midden van de 3de eeuw v.Chr. Op dit moment zijn ongeveer 40 fragmenten bekend waarop muziek staat genoteerd.

Bekende musici uit de oudheid

Wellicht de meest bekende musicus was Orpheus, een musicus uit Thracië en een kind van de belangrijkste muze Kalliope en de Thracische riviergod Oiagros. De verhalen rond Orpheus zijn genoegzaam bekend. Als hij op zijn lier speelde werden zelfs de meest wilde dieren tam. Hij wist met zijn betoverende muziek zijn geliefde Eurydice uit de onderwereld te halen. Maar vlak

voordat zij hun tocht zouden volbrengen keek Orpheus, tegen de afspraak, om naar zijn vrouw en zij keerde terug, nu voorgoed, naar de onderwereld. Zeven maanden zong Orpheus klaagliederen en niemand kon hem troosten. Hij besteedde aan niemand aandacht; de Thracische vrouwen werden gek van jaloezie en doodden Orpheus. Zij wierpen zijn hoofd en lier in zee. Maar zijn hoofd bleef zingen en ook de lier speelde door. Zij spoelden aan op het eiland Lesbos waar de inwoners het hoofd naar het heiligdom van Apollo brachten en de lier in een boom van het heilige woud hingen.

Minder bekend is het verhaal van de eveneens uit Thracië afkomstige musicus Thamyras. Hij vertoont overeenkomst met het opschepperige karakter van Marsyas, die beweerde dat hij mooier kon spelen dan Apollo. O, dwaze hoogmoed... ook Thamyras kende geen bescheidenheid en hij pochte dat hij de Muzen zou verslaan in een muziekwedstrijd. Natuurlijk verloor hij de strijd en als straf werd hij met blindheid geslagen en verloor hij al zijn muzikale bekwaamheden.

De tentoonstelling

In Nederland is – in tegenstelling tot veel landen om ons heen – geen museum waar we kennis kunnen maken met antieke muziek. Het zal in de komende maanden de eerste keer zijn dat een Nederlands museum een tentoonstelling organiseert die is gewijd aan het ontstaan, de ontwikkeling en de betekenis van muziek in de Griekse en Romeinse oudheid. Meer dan 120 objecten, van zeldzame authentieke muziekinstrumenten tot Griekse vazen, beelden, munten, een mozaïek en terracotta's vertellen over de rol van de muziek in het leven van alledag. Vrijwel alle instrumenten die in de klassieke oudheid voorkwamen krijgen aandacht. Om de werking van de instrumenten uit te leggen wordt ook gebruik gemaakt van moderne reconstructies. Bezoekers kunnen via koptelefoons ervaren hoe de instrumenten klonken.

Afb. 7. Danseres die tamboerijn (*tympanon*) bespeelt. Terracotta uit Boeotië, 4de eeuw v.Chr. (foto: Allard Pierson Museum).

De tentoonstelling 'Mythen, mensen en muziek' is van 10 december 1999 tot en met 12 maart 2000 te zien in het Allard Pierson Museum, archeologisch museum der Universiteit van Amsterdam, Oude Turfmarkt 127, 1012 GC Amsterdam

Daarna zal de tentoonstelling van 1 april tot en met 18 juni te zien zijn in Museum Het Valkhof, Kelfkensbos 59, te Nijmegen.

KORTE BIBLIOGRAFIE

Nog altijd een standaardwerk is: M.L. West, *Ancient Greek Music* (Oxford 1994).

Zeer recent verscheen: J.G. Landels, *Music in ancient Greece and Rome* (London/New York 1999).

A. van Akkeren, Muziek van Euripides, *Hermeneus* 55, 4 (1983) 259–71.

J.P.H.M. Smits, *Plutarchus en de Griekse muziek* [diss.] (Bilthoven 1970).

G.J.M. Bartelink, *De oudheid in klank* (Rotterdam 1997).

De gedichten van Solon

A.S. Hartkamp

Inleiding

Solon was een Atheense staatsman en dichter, die leefde van omstreeks 640–560 v.Chr. Hij was in 594 archont en kreeg bijzondere bevoegdheden om de sociale, economische en politieke problemen van de stad op te lossen. Tot zijn bekendste maatregelen behoren de kwijtschelding van schulden en het verbod schuldenaren als slaaf te verkopen. Verder vaardigde hij wetgeving op velerlei gebied uit en gaf hij Athene een nieuwe staatsinrichting met een aantal democratische kenmerken, zoals een raadgevende volksvergadering van vierhonderd leden naast de oude Areopagos en het recht voor burgers om bij die vergadering tegen besluiten van magistraten in beroep te gaan.

Na de voltooiing van zijn staatkundige werk ging hij voor tien jaar op reis, waarbij hij onder meer Lydië (koning Croesus in Sardes), Egypte en Cyprus bezocht. De onlusten in Athene laaiden weer op en de stad viel ten prooi aan de tirannie van Pisistratos (volgens Plutarchus' biografie van Solon een familielid op wie hij eerder in zijn leven verliefd was geweest). Maar de grote betekenis van Solon blijkt uit het feit dat zijn hervormingen voor een groot deel de periode van de tirannen hebben overleefd en het denken over politiek in Athene eeuwenlang hebben beïnvloed.

Daarnaast schiep Solon – de oudste ons bekende Atheense dichter – een omvangrijk poëtisch oeuvre. De overgeleverde gedichten zijn hoofdzakelijk gewijd aan de politieke situatie en de verdediging van zijn rol daarin. In deze gedichten laat hij uitkomen dat hij, zelf een lid van één van Athene's

oudste families, sympathie voelde voor de arme bevolkingsgroepen (de *dèmos*, dat wil zeggen het 'volk'), maar dat hij zich als leider van de staat boven de partijbelangen opstelde; van het usurperen van de absolute macht en het gebruik van geweld wilde hij niets weten.

Men proeft in deze poëzie Solons grote betrokkenheid, die haar, ondanks het ogenschijnlijk weinig poëtische onderwerp, een grote zeggingskracht geeft – althans in de ogen van de vertaler, die zich verschillende malen aan een reeks gedichten over Nederlandse juridische onderwerpen heeft gewaagd.

Overgeleverd zijn ongeveer 220 regels in elegische disticha (van de 5000 die hij er volgens Diogenes Laërtius I, 61 geschreven heeft) en omstreeks 70 regels in jamben en trocheeën. Volgens Plato (*Timaeus* 21c) zou Solon als dichter meer roem hebben verworven dan Homerus en Hesiodus, indien hij zich geheel op de poëzie zou hebben toegelegd en het verhaal van Atlantis zou hebben opgeschreven, dat hem tijdens een reis naar Egypte door priesters zou zijn verteld. Dat Solon zelf Homerus hoog schatte, blijkt uit het feit dat hij regels gaf over de wijze waarop de Homerische gedichten moesten worden voorgedragen (Diogenes Laërtius I, 57). Daarentegen had hij niet veel op met de tragedie, die toen in opkomst was, omdat het daarbij slechts om fictie, dus om leugens ging (Plutarchus, *Solon* XXIX, 4/5; Diogenes Laërtius I, 59/60).

Hieronder worden alle overgeleverde gedichten van Solon vertaald, met uitzondering van een vierregelig fragment (fr. 38)

dat aan bepaalde spijzen is gewijd. Fragmenten van een regel of korter zijn niet vertaald. De tekst en nummering zijn ontleend aan de door Edmonds verzorgde Loeb-editie. Het gaat zonder uitzondering om bij latere Griekse schrijvers overgeleverde citaten.

De fragmenten 1–29 bestaan uit elegische disticha (coupletten bestaande uit een hexameter en een pentameter), nr. 31 uit twee hexameters, nrs. 32–34 uit trocheïsche tetrameters, en nrs. 36–37 uit jambische trimeters.

In de Nederlandse vertalingen wordt niet het oorspronkelijke metrum gevolgd. Gekozen is voor een rijmende vertaling. De elegische gedichten zijn vertaald (met gekruist rijm, *abab*) in versregels bestaande uit vijfvoetige jamben of afwisselend uit zes- en vijfvoetige jamben. De tweede vorm (waar-

bij de zesvoetige regels slepend, de vijfvoetige staand eindigen) sluit beter bij het elegische couplet aan, maar legt het in levendigheid tegen de vijfvoetige jambe af. De andere fragmenten zijn vertaald in zesvoetige jamben met gepaard rijm (*aabb*).

Gestreefd is (niet steeds met succes) naar vertalingen met hetzelfde aantal regels als het origineel.

De keuze voor een rijmende vertaling heeft als consequentie dat het om een vrije vertaling gaat, die de letterlijke tekst van het Grieks wel eens in de steek laat om de lezer een vlotte toegang tot de strekking van een gedicht als geheel te geven.

Bij de vertalingen zijn alleen enkele korte verklarende aantekeningen geplaatst waar dat voor het begrip volstrekt noodzakelijk is. Voorts zijn aan de langere gedichten titels toegevoegd.

De gedichten

1-3

(Oproep tot de oorlog)

Ik kwam uit lieflijk Salamis, en hoor:
mijn boodschap draag ik u in verzen voor.

(...)

Ik wou dat ik, in plaats van uit Athene,
uit Sikinos of Pholegandros kwam,
omdat ik niet wil horen bij degenen
aan wie hun lafheid Salamis ontnam.

(...)

Wij moeten om dat lieflijk eiland strijden
en onze naam van eerloosheid bevrijden.

Solon spoorde de Atheners aan de oorlog om Salamis te hervatten tegen Megara, waarbij hij zich voordeed als een heraut uit Salamis.

r. 4 Sikinos en Pholegandros, nietige rotseilandjes in de Egeïsche zee.

4

(Slecht en goed bestuur)

Nimmer zal onze stad te gronde gaan
door 't lot van Zeus en door de wil der goden.
Door Pallas' handen werd van meet af aan
hoge bescherming aan de stad geboden.

Maar nu loopt zij 't gevaar dat geldbelustheid
van 't dwaze volk haar van haar macht berooft,
terwijl een arrogante zelfbewustheid
aan slechte leiders ongeluk belooft.
Verblind door hun begeerten missen zij
de rust om van hun welvaart te genieten;
gewend aan onrecht en oplichterij
beroven en bestelen die bandieten
de staatskas en de rijke tempelschatten.
Gerechtigheid, fundering van de staat,
lappen zij aan hun laars. Maar Zij kan wachten
– zwijgend, alwetend – tot haar wraak toeslaat.
Dan zal de hele stadsgemeenschap bloeden.
Het arme volk vervalt tot slavernij
en overal zal burgeroorlog woeden;
voor jonge levens is de dood nabij.
Dit wordt in mijn geliefde stad gewrocht:
de rijken met hun facties zweren samen,
terwijl de kleine man, als slaaf verkocht
naar 't buitenland, zich voor zichzelf moet schamen,
geboeid, gehoond, schandelijk uitgebuit.
Geen enkel huis blijft voor het kwaad gespaard,
geen huisdeur houdt het buiten. Niet gestuit
door schuttingen of muren wordt zijn vaart,
het springt naar binnen, zoekt zijn slachtoffer
en treft het aan waar het zich ook verschuilt.

Zó wordt een stad door rampspoeden getroffen –
totdat zij slecht voor goed bestuur inruilt.
Als willekeur plaats maakt voor goede wetten
wordt alles mooi en zuiver in de staat.
Zij maken met de boeven korte metten,
maken het ruwe zacht, brengen weer maat
waar eerst onmatigheid had geregeerd.
Zij doen de bloemen van het kwaad verwelken,
het kromme vonnis wordt gecorrigeerd;
zij brengen tweedracht tot een eind en elke
verdrietige gewelddaad wordt gestaakt.
Dit wilde ik u, mijn stadgenoten, zeggen,
dit dwong mijn hart mij aan u voor te leggen:
door goede wetten wordt de stad volmaakt.

r. 33 goede wetten, eigenlijk *eunomia*, bij Hesiodus (*Theogonie* 902) dochter van Zeus en Themis (evenals *dikè*, Gerechtigheid, in r. 14)

5, 6
(Evenwicht in de staat)

Het volk gaf ik een goede rechtspositie;
het kreeg te weinig eer noch overdaad.
Ik zorgde dat bij deze exercitie
de bovenlaag niet lelijk werd geschaad.
Ik hield mijn schild beschermend voor hen beiden,
opdat het evenwicht gehandhaafd bleef.

(...)

Het volk laat zich door zijn regering leiden
wanneer het noch geknecht is, noch te vrij.
Onrijpe geesten moeten weelde mijden,
want overmaat ontwricht de maatschappij.

9, 10
(Waarschuwing voor de dictatuur)

Het wolkendek brengt sneeuw en hagel voort,
uit bliksemflitsen maakt zich donder vrij;
door hoge heren wordt de stad vermoord,
onwetendheid brengt 't volk tot slavernij.
Bedenk dus goed: wie u te hoog laat stijgen
is niet eenvoudig meer omlaag te krijgen.

(...)

Alle ellende die gij thans beleeft,
maak daarvan niet de goden een verwijt.
Wie aan de machtigen een lijfwacht geeft
raakt door zijn eigen schuld de vrijheid kwijt.
U doet alsof u slim als vossen waart,
maar zonder ooit te hebben nagedacht;
u let slechts op wat mensen zéppen, maar
op wat zij dóen, daarop slaat u geen acht.

Voor en na de machtsovername door Pisistratos, aan wie het volk in strijd met Solons advies een gewapende lijfwacht had toegestaan, toen hij in strijd met de waarheid had verklaard dat politieke tegenstanders hem hadden aangevallen en verwond (vergelijk Herodotus I, 59)

11

Men houdt mij voor gestoord. Nog korte tijd
en de Atheners hebben zekerheid.

Na een vergeefse waarschuwing voor Pisistratos

12

De zee wordt door de wind bewogen. Zonder wind
is zij het vredigste wat men op aarde vindt.

Waarschijnlijk een metafoor voor de polis en de leiders der onlusten (vergelijk fr. 9)

13

(Bespiegelingen over het leven)

Mnemosyne en Zeus schonken aan U het leven,
stralende Muzen uit Piëria.
Maakt, smee ik u, dat mij de goden voorspoed geven
en dat ik bij het volk in aanzien sta;
maakt dat ik mild en achtenswaardig ben voor vrienden
en voor mijn vijanden een potentaat.

Welvaart verwerf ik graag, mits eerlijk, aangezien de
Gerechtigheid nooit op zich wachten laat.
Rijkdommen die de goden schenken zijn bestendig
zoals een burcht van fundament tot tin,
maar rijkdom door onrecht verkregen is ellendig:
die volgt zijn meester slechts met tegenzin
en wordt weldra vermengd met rampspoed en verblinding.
Uit kleine oorzaak groeit een pijnlijk kwaad
(van vuur kennen wij dat uit eigen ondervinding),
omdat wat 't onrecht wrocht niet lang bestaat.

Van al wat mensen doen beziet Zeus de vervulling.
Zoals een lentewindvlaag onverhoeds
de golven van de kale zee in huizenhoge krulling
ópzweept, dan op het land de oogst verwoest
en, zwenkend naar de hoge woonplaats van de goden,
de lucht van wolken klaart, zodat de zon
weer krachtig schijnen kan over de vette zoden
die hij voorheen niet meer aanschouwen kon -
zó komt de wraak van Zeus. Niet elke kleine zonde
bestraft hij, want hij is geen sterveling;
maar wie misdadig is en mensen wil verwonden,
zal niet ontsnappen aan zijn tuchtiging.
De ene wordt terstond gestraft, de ander later.
Soms wordt er heel een leven op gewacht.
Maar afstel is dat niet: de straf wordt nog gehater
voltrokken aan 't onschuldig nageslacht.

Wij mensen, goed of slecht, zijn steeds geneigd te menen
dat het ons goed gaat of weer zal vergaan.
Totdat de échte tegenspoed ons treft, ontlenen
wij aan die hoop een dragelijk bestaan.

Wie door een pijnigende ziekte wordt getroffen,
hoopt dat hij spoedig weer gezond zal zijn;
de lafaard acht zijn dapperheid onovertroffen,
de lelijkheid zijn uiterlijk piekfijn;
wie met gebrek kampt en in armoede moet leven
hoopt dat hij ooit in weelde baden zal.

Ieder bouwt zijn bestaan volgens zijn eigen streven.
De één zwerft over zeeën zonder tal
en wordt op zoek naar winst door stormen voortgedreven,
waarbij hij op 't gevaar geen acht meer slaat;
een ander heeft zijn werkkraft aan het land gegeven
waar hem de kromme ploeg ter harte gaat.
De ene, leerling van Hephaistos en Athene,
verdient zijn brood als kundig ambachtsman,
en hij aan wie de Muzen hun geschenk verlenen,
als man van fijne smaak en wijs verstand.
Aan weer een ander schenkt Apollo ziensgaven,
zodat hij, nu de goden met hem zijn,
rampen die nog in verre toekomst zijn begraven,
voorspellen kan – al zal geen vogelsein
noch offerdier de lotsbeschikking kunnen keren.
En ook een arts, door Paeons werk bekoord,
kan aan zijn zieken geen genezing garanderen;
vaak ziet men dat een lichte kwaal ontspoot
ondanks een medicijn, soms dat de felste pijnen
door handoplegging zomaar overgaan.

Het lot brengt stervelingen vreugde en venijn, en
wat goden schenken kan men niet ontgaan.
Er schuilt gevaar in alles wat wij ondernemen,
van elke daad is de afloop ongewis.
Soms raakt iemand opeens in heftige problemen
terwijl hij nastreeft wat uitstekend is,
soms schenkt de god beloning, voorspoed en vergeving
aan iemand die een slechte daad verricht.

De rijkdom kent geen grens in onze samenleving.
Wie 't meest bezit is op nóg meer gericht.
Maar wie zou iedereen tevreden kunnen stellen?
De goden geven ons gewin én zucht naar méér.
Maar 't is of zij daarmee tevens een vonnis vellen:
hun straf treft deze of gene, keer op keer.

15

De goeden zijn vaak arm, de slechten rijk.
Ik ben niet iemand die een ruil nastreeft
tussen zijn deugd, die nimmer van ons wijkt,
en rijkdom, die maar kort aan mensen kleeft.

16, 17

De goddelijke wijsheid blijft verscholen.
Haar volheid wordt niet door de mens gevat.
Maar zij alleen geeft richting aan zijn dolen,
daar zij van alles het verloop bevat.

19

Maar nu wens ik aan u en uw familieleden
een lange heerschappij in Soli toe.
Tot Aphrodite richt ik mijn gebeden
opdat zij mij, nu ik mij naar huis toe spoed
nadat ik haar beroemde eiland heb bewoond,
met roem en een behouden vaart beloont.

Gedicht voor koning Philokypros van Soli op Cyprus, die zijn stad naar Solon had hernoemd.

18, 20, 21

Ik hoop dat u het mij niet euvel duidt
dat ik u aanraad, ook al is het laat,
een vers te wijzigen, zodat er staat:
'ach, dat bij tachtig pas mijn doods klok luidt.'
(...)
Ik raad u aan om dat te corrigeren
omdat wie ouder wordt steeds bij kan leren.
(...)
Moge de dood niet zonder tranen komen,
die langs de wangen van mijn vrienden stromen.

Aan de dichter Mimnermos, die had geschreven dat hij hoopte op zestigjarige leeftijd te zullen sterven ('Ach, dat bij zestig jaar mijn doods klok luidt, zonder dat zorg of ziekte mijn bestaan verbruit'; fragment 11 bij Edmonds). Ook de rest van het gedicht bevat kritiek op Mimnermos (fr. 1-3, 5).

22

De blonde Kritias moet eens verstandig worden.
Als hij zijn vader volgt komt alles nog in orde.

23

Wie zonen heeft, en paarden,
en honden voor de jacht,
en vrienden in den vreemde,
die heeft het ver gebracht.

24

Wie goud bezit en zilver, ezels, paarden
en landerijen, is niet rijker dan
degene die slechts zoveel geld vergaarde
dat hij zich voeden, kleden, schoeien kan.
Daarin schuilt welvaart voor de stervelingen.
Geld kan men toch niet houden na de dood,
noch het gebruiken om de dans te ontspringen
van ziekte, ouderdom en stervensnood.

25, 26

(...)

Totdat hij in de bloeitijd van zijn jeugd, verlangend
naar dijen en een zoete mond, een knaap bemint;

(...)

Nu houd ik zielsveel van de werken van de goden,
wijn, liefde en kunst, genieting voor de mens.

27

(Levensloop van de mens)

Zeven jaar oud wisselt het kind zijn tanden.
Met veertien kondigt zich zijn rijpheid aan.
Het derde zevental ziet een omranding
van donzig haar aan kin en wang ontstaan.
Met achtentwintig is hij sterk en fier,
dapper en trots, een man in hoogste bloei;
in 't vijfde zevental zoekt hij 't plezier
van 't huwelijk waar een nieuw geslacht uit groeit.
Weer zeven jaar: hij heeft zijn vorm gevonden,
weet wat hij wil en wat hij 't best vermijdt.
Twee zeventallen, hem door Zeus gezonden,
volmaken inzicht en welsprekendheid.
Maar in het negende, nauw merkbaar eerst,
is er verlies aan invloed en aan krachten.
Na 't tiende zevental zal hij beheerst,
zich schikkend in zijn lot, de dood afwachten.

28

Mijn hart is vol van smart wanneer ik zie hoe het oudste
gebied van Ionië vernietigd wordt;

(...)

Het wordt tijd dat gij, die al het goede hebt genoten,
uw hebzucht matigt en uw trots weerstaat.

Wij willen niet meer zuchten onder de despotten,
en zelf wordt u door zulk gedrag geschaad.

Eerst wil ik de Kronide, Koning Zeus, gedenken:
moge hij mijn wetgeving succes en glorie schenken.

Openingsregels van een episch gedicht (in hexameters), waarin Solon zijn wetgeving zou hebben beschreven. 'Kronide', zoon van Kronos.

32, 33, 34

(Verdediging tegen kritiek)

Mijn land heb ik gespaard en bruut geweld vermeden,
de dictatuur versmaad, zodat mijn faam niet leed, en
moet *ik* mij schamen? nee! veel eerder overtreffen
hen allen...

(...)

'Die Solon is een sufferd,
een man zonder verstand.
Aan gaven van de goden
heeft die dwaas het land.
De buit zat in zijn net,
maar hij was zo verbaasd
dat hij het net niet sloot,
en toen greep hij ernaast.
Ik vind dat niet slechts dom,
maar eigenlijk ook laf.
Heersen over Athene,
dat was voor *mij* geen straf.
Eén dag de heerschappij,
één dag rijkdom en macht,
ik gaf mijn huid ervoor
en heel mijn nageslacht.'

(...)

Anderen kwamen hier met hoop op rijke buit.
Zij dachten hier een grote slag te kunnen slaan,
waarbij ik hen keihard hun gang zou laten gaan.
Maar deze hoop bleek ijdel, uiteraard. Sindsdien
willen zij mij alleen als tegenstander zien.
Onzin. Al mijn beloften ben ik nagekomen,
ik heb niets zonder goede reden ondernomen,
geweld gemeden en de grond aldus verdeeld
dat waardevolle burgers extra zijn bedeed.

Solons verdediging tegen het verwijt dat hij niet de absolute macht aan zich had getrokken.

Ik deed beloften in de volksvergadering:
was er één onvervuld bij de beëindiging
van mijn mandaat? Ik roep als mijn getuige aan,
als ik voor Rechter Tijd terecht zou moeten staan,
de Zwarte Aarde, grote moeder van de goden;
ik heb haar aanplakborden, overal verspreid,
verwijderd en haar zo uit slavernij bevrijd.
Vele Atheners, ooit met recht of zonder recht
als slaaf verkocht, of, door hun armoede geknecht,
naar 't buitenland zó ver en zó lang uitgeweken
dat zij 't verleerden om hun eigen taal te spreken,
bracht ik weer terug naar hun door god gestichte stad.
En hen die hier de slavernij had afgemat,
vernederd door de grillen van hun eigenaren,
heb ik van 't juk bevrijd. Door kracht aan recht te paren
heb ik tot stand gebracht wat ik had toegezegd.
Ik maakte wetten die precies hetzelfde recht
voor iedereen, van elke rang en stand, inhouden.
Een ander had het volk niet in bedwang gehouden:
een onverstandige, hebzuchtige bestuurder,
of één die nu eens tegen de ene groep aanschuurde
dan weer de andere partij had opgevrijd;
tot ware slachtingen zou dat hebben geleid.
Dus heb ik mij in alle richtingen geweed
zoals een wolf zich tussen honden wendt en keert.
(...)

Als ik het volk in 't openbaar mag kritiseren:
men heeft nu meer dan men ooit durfde te begeren,
zelfs in de droom...

En ook de andere partij, de machtigen, de heren,
deden er beter aan mij als een vriend te eren;
want, als gezegd, indien een ander geregeerd had,
zou hij het volk niet in bedwang hebben gehouden
en niet met 't karnen van de melk zijn opgehouden
voordat hij al de room had afgeschept. Ik stond
tussen de beide kampen, als een grenspaal in
de grond...

r. 6, 'aanplakborden': stenen op de grenzen van de erven, met daarin gegraveerd het bedrag waarvoor de grond hypothecair was belast, werden verwijderd als gevolg van Solons hervormingen.

r. 8-15, niet-betalende schuldenaren konden vóór Solons hervorming als slaaf worden verkocht. Solon heeft dus ook Atheners uit het buitenland vrijgekocht.

r. 8, 'met recht of zonder recht', volgens Havelock p. 253 (zie bibliografie) 'al dan niet op basis van een proces'.

KORTE BIBLIOGRAFIE

Gebruikte tekstuitgave: *Greek Elegy and Iambus I*, Newly edited and translated by J.M. Edmonds, I (Harvard/Heinemann 1982) 104–155.

Na de voltooiing van deze vertaling verscheen *Greek Elegiac Poetry*, edited and translated by Douglas E. Gerber (Harvard/Heinemann 1999). Zie voor beschouwingen over Solons poëzie het werk van Edmonds en voorts o.m.:

Hermann Fränkel, *Early Greek Poetry and Philosophy, A History of Greek Epic, Lyric and Prose to the Middle of the Fifth Century*, translated by Moses Hadas and James Willis (Basil Blackwell 1975) 217 e.v.

Eric A. Havelock, *The Greek Concept of Justice* (H.U.P. 1978) 249 e.v.

David A. Campbell, *The Golden Lyre, The Themes of the Greek Lyric Poets* (Duckworth 1983) 91.

Oswyn Murray, *Early Greece* (Fontana Press 1993) 181 e.v.

B.M.W. Knox in *The Cambridge History of Classical Literature*, Vol. I, Part I, *Early Greek Poetry* (C.U.P. 1990) 105 e.v.

Joachim Latacz, *Die griechische Literatur in Text und Darstellung. Archaische Periode* (Philipp Reclam Jun. 1991) 184 e.v.

David A. Campbell, *Greek Lyric Poetry. A Selection of Early Greek Lyric, Elegiac and Iambic Poetry* (Bristol Classical Press 1967, reprint 1998) 231 e.v.

Ook in sommige vertalingen zijn verklarende aantekeningen te vinden; zie bijvoorbeeld *Greek Lyric, An Anthology in Translation*, Translated with Introduction and Notes, by Andrew M. Miller (Hackett 1996).

Een volledige vertaling van de gedichten is te vinden bij:

Edmonds en Gerber (zie boven),
M.L. West, *Greek Lyric Poetry, Translated with Introduction and Notes* (The World's Classics, Oxford University Press 1994),
Marina Cavalli (ed.), *Lirici greci, Poeti elegiaci* (Oscar Mondadori 1992) 19 e.v.

Een selectie vindt men in sommige van de boven genoemde werken, en voorts onder meer bij:

Robert Brasillach, *Anthologie de la poésie grecque, Le livre de poche classique* (Librairie Stock, 1950).
Marguerite Yourcenar, *La couronne et la lyre, Poèmes traduits du grec* (Editions Gallimard 1979).

Enzo Mandruzzato, *Lirici Greci dell'età arcaica* (Biblioteca Universale Rizzoli 1994).

Slechts bij Brasillach en Yourcenar vindt men rijmende vertalingen, bij de anderen vertalingen in proza of in niet-rijmende verzen.

In het Nederlands is geen volledige vertaling van de gedichten voorhanden. Zie voor een opgave van vertaalde fragmenten Patrick de Rynck en Andries Welkenhuyzen, *De oudheid in het Nederlands* (Ambo 1992) 344-5.